तेंचि ब्रह्म ऐसें ज्ञानी । पाखंड मार्ग काढिती कोणी । म्हणूनि सर्वज्ञ ईश्वराची ऐसी वाणी । कीं चक्षु तेथें न पावे ॥ ९०८ ॥

श्रुति—**न तत्र चक्षुर्गच्छति ।**

श्रुत्यर्थ—त्या ब्रह्मीं म्हणे श्रुती । कीं चक्षुर्न गच्छति । म्हणिजे डोळा न पावे त्या वस्तूंत ये रीती । श्रुति हांका मारिते. ॥ ९०९ ॥ कोणी ऐसेंही म्हणती । कीं ज्योतीस पाहते स्वयें तेचि ज्योती । नेत्र तेथें कोठे असती । असे तेज मात्र. ॥ ९१० ॥ तरी राजदंडबळें । ज्याचीं काढिलीं असती बुबुळें । त्यास त्यां बुबुळांवेगळें । ब्रह्म तें कां हो! दिसेना? ॥९११॥ मिळोनि पाखंडी चावट । हेंचि ब्रह्म म्हणूनि आडवाट । ज्ञानमार्गीं दावूनि अचाट । गुरुत्व संतपण मिरवती. ॥ ९१२ ॥ ब्रह्म नव्हे ज्योती । ब्रह्म न दिसे डोळ्यांप्रती । असो हे पाखंडमतरीती । पुढें विश्वरूपाध्यायांत खंडेल. ॥ ९१३ ॥ सहस्र सूर्यांच्या ज्योती । विश्वरूपीं अर्जुनास दिसती । तें साकाररूप त्यास म्हणती । निर्गुण ब्रह्म ज्योतिस्वरूप. ॥ ९१४ ॥ विश्वरूप एकसरें । पहावें अर्जुनें सारें । म्हणूनि दिव्यचक्षु सर्वेश्वरें । दिधले त्यास. ॥ ९१५ ॥ मग तेजोरूप चराचर । दाखवी त्यास सर्वेश्वर । त्यास म्हणती हे मूर्खतर । कीं तेज नेत्रीं तेंच दिव्य चक्षु. ॥ ९१६ ॥ तरी साकार मूर्ति । विकराळ जिव्हा मुखें ज्यांत दिसती । ते निर्गुण ब्रह्मसत्ता असती । तरी हे वेडी गोष्टीही साजती कांहीं. ॥ ९१७ ॥ आतां या प्रस्तुत दों श्लोकीं । उत्तमश्लोक बोलिला कीं । तो मुक्तचि जो भ्रूयुगुळतटाकीं । दृष्टि योजी इच्छाभयक्रोधरहित ॥ ९१८ ॥ राजद्वारा जावया योग्य । जाला तो पावलाचि भाग्य । हा भाव नेणोनि बोलती अयोग्य । कीं मुक्ति याच साधनें. ॥९१९॥ '**ज्ञानादेव हि कैवल्यं**' म्हणोनी । या ब्रह्मसूत्रेंकरूनी । हा सिद्धांत असतां आत्मज्ञानावांचूनी । मुक्त नव्हे ऐशा साधनाच्या कोटीनें. ॥ ९२० ॥ ऐसें असोनि लक्षवादी जन । म्हणती भोंवयांत उफराटे करितां नयन । दिसतें तेज ब्रह्म तेंचि ज्ञान । तरी तो मुक्तचि म्हणतो श्रीकृष्ण हें सत्य. ॥ ९२१ ॥ ते ऐसें बोलती । त्यांस विरुद्ध गीता पुराणें श्रुती । परी ज्ञानी त्यांच्या बोलें मोहती । प्रमाण दावितां हें भगवद्वाक्य ॥ ९२२ ॥ यालागीं म्हणतो कमलनयन । कीं ऐसें करूनिही साधन । तदनंतर पांवोनि माझें ज्ञान । मुक्ति पावेल ऐसें या श्लोकीं ॥९२३॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥ २९ ॥

अगा! तो आत्मत्वें जाणोनि मातें। पावेल शांतीतें। कीं जडावेगळें जाणोनि त्या जडातें। स्वात्मत्वें देखतां कैंची अशांति. ॥ ९२४ ॥ अर्जुना! शांतीस हेंचि मूळ। कीं मी जो सर्वभूतसुहृद केवळ। तोचि मी त्यांचाहि आत्मा निष्कळ। या ज्ञानें शांति पावतो. ॥ ९२५ ॥ ज्याच्याठायीं सुष्ठु शोभन हृदय। तोचि सुहृद हाचि निश्चय। तरी आपलाला आत्मा अव्यय। आवडे निर्निमित्त सर्वांस. ॥ ९२६ ॥ न कळोनि आत्मा आपुला। तो देह म्हणोनि देहही प्रिय वाटला। स्त्रीधनादि पाहिजे त्याला। म्हणोनि तींही सुहृदें वाटती. ॥ ९२७ ॥ सुहृद वाटे देह। म्हणोनि देहाच्या सुहृदांचा स्नेह। तो देह अप्रिय होय निःसंदेह। त्या सुहृदा आत्मयाकारणें. ॥ ९२८ ॥ हातास घाय लागला। तो कापून तळितां वांचणें याला। तेव्हां त्या हातावरी उदार झाला। प्रीति धरूनि आत्मया सुहृदाची. ॥ ९२९ ॥ समग्रदेहीं दुःखसंयोग। तेव्हां आरंभितो देहत्याग। ऐसा काढितां माग। सुहृद एक आत्मा आपुला. ॥ ९३० ॥ मी सर्वभूतांचा सुहृद। म्हणोनि म्हणे गोविंद। त्याचा अर्थ ऐसा नव्हतां मुकुंद। सुहृद वाटतो कवणासी. ॥ ९३१ ॥ कृष्णास प्रीति सर्वभूतीं। म्हणोनि बोलावा अर्थ ये रीती। तरी सर्वभूतांचा मी सुहृद म्हणे श्रीपती। तेव्हां भूतांस याची प्रीति बोलावी. ॥ ९३२ ॥ ते आत्मत्वावेगळी। भगवत्प्रीतिच निराळी। न दिसे कोणास कोणे काळीं। भेदें अर्थ हा साधेना. ॥ ९३३ ॥ जे भेदें भजतीही तयाला। त्यांसही सुहृद आत्माच आपला। कीं आपल्या कल्याणाकारणें या घननीळा। ते भजती. ॥ ९३४ ॥ आपल्या सुखाकारणें नृपती। अतिप्रीतीनें जैसे भजती। तैसी भुक्ति मुक्ति आपणा व्हावी म्हणोनि प्रीती। भेदवादिया ईश्वराची. ॥ ९३५ ॥ एवं मुख्य सुहृद। आपला आत्मा तदर्थ मुकुंद। सुहृद वाटला तेव्हां गोविंद। नव्हे सुहृद कीं सुहृद आत्माच आपला. ॥ ९३६ ॥ तरी तोचि आत्मा गोविंद। तरीच मी सर्वभूतांचा सुहृद। म्हणोनि मुक्तिप्रद मुकुंद। स्वमुखें ऐसें बोले ये स्थळीं. ॥ ९३७ ॥ सर्वभूत सुहृद त्या मातें। जाणे म्हणजे स्वआत्मयातें। जाणोनि मग पावतो शांतीतें। पूर्वश्लोकद्वयोक्त साधक. ॥ ९३८ ॥ एवं मुक्ति तेव्हां जेव्हां ज्ञान। ज्ञान तें कीं ज्याणें नासे अज्ञान। अज्ञानें तें कीं आपणास आपण जन। न जाणती. ॥ ९३९ ॥ आपणास आपण। जाणोनि तो पूर्वोक्त साधक शांतपण। पावतो म्हणे कमलेक्षण। शांतपणेंचि मुक्ति असतां शरीर. ॥ ९४० ॥ तो सर्वभूतसुहृदा तुजला। आपल्या केवळ साधनबळेंचि पावला। किंवा तुझा प्रसाद होतां त्याला। सर्वभूतसुहृद तूं कळलासी.

॥ ९४१ ॥ ऐसें पुसेल अर्जुन । म्हणोनि कमलनयन । पूर्वार्धीं हेंचि शेष-शयन । आपल्या विशेषणीं सूचवितो. ॥ ९४२ ॥ कीं भोक्ता यज्ञतपांचा । सर्वभूतांचा मी महेश्वर साचा । तोचि मी सुहृद आत्मा ज्याचा । त्या मातें जाणोनि शांति पावतो. ॥ ९४३ ॥ यज्ञतपाचा भोक्ता मी यावरूनी । सुचविलें कीं मत्प्रीत्यर्थ यज्ञतपेंकरूनी । मातें सुहृदा आत्मयातें जाणूनी । शांति पावतो. ॥ ९४४ ॥ मज समर्पीया कर्म केलें । तदर्थेंचि मन माझें भुकेलें । यज्ञतपांचें भोक्तृत्व आलें । मज यास्तव. ॥ ९४५ ॥ पत्र पुष्प फळ पाणी । भक्तीनें अर्पिलें तें मी चक्रपाणी । भक्षितों म्हणोनि स्ववाणी । पुढें ऐसी बोलेल. ॥ ९४६ ॥ आणि सर्वभूतमहेश्वर । या पदें आपण सर्वेश्वर । मुक्तिप्रद आपणाहूनि इतर । नाहीं ऐसा भावार्थ. ॥ ९४७ ॥ कीं जे देव इतर । तेही म्हणावे ईश्वर । परी त्यांसहित सर्वभूतमहेश्वर । आपण आत्मा सुहृद सर्वांभूतांचा. ॥ ९४८ ॥ एवं ज्ञानावांचूनि न घडे मुक्ति । तें तेव्हां कीं जेव्हां ईश्वरप्रसादाभिव्यक्ति । तो प्रसाद होय करितां भक्ति । सर्वेश्वराची. ॥ ९४९ ॥ त्यांत जें आत्मज्ञान । तेंचि म्हणावें जीवेश्वरैक्यज्ञान । आणि मुक्तिप्रद ईश शेषशयन । स्वयें ईश्वरेश्वर श्रीकृष्ण. ॥ ९५० ॥ या पंचमाध्यायाचे अंतीं । या श्लोकें श्रीपती । हा सिद्धांत करी त्याच्या पदाची प्रीती । वामन म्हणे मज असो अखंड. ॥ ९५१ ॥

न प्रेरकः सुकृतदुष्कृतयोर्जनस्य कृष्णः समश्च सदयश्च सखार्जुनस्य ।
बुद्धिप्रदः स च पदांबुजयोर्न तस्य कल्पद्रुमो विषमताप्युभयोर्नतस्य ॥

अध्याय सहावा.

जयजय योगेश्वर । जयजयाशेषयोगकलेवर । जयजय आत्मयोगविद्यागुरुवर । जगद्गुरो! ॥१॥ जयजय चिदात्मयोगैकमात्र । जयजय सर्वात्मयोगगात्र । जयजय शतपत्रनेत्र । पवित्रकीर्ते! ॥२॥ जयजय कल्याणकृत्कल्याणमार्ग । जयजय सुमंगलस्वर्गापवर्ग । जयजय परिहृन्मन उपसर्ग । त्रैलोक्यनाथ! ॥३॥ जयजय करुणासागर । जयजय भवमूलसंहार । जयजय योगेंद्रसंमत योगेश्वर । हरे! ॥ ४ ॥ जयजय मंगलायतन । जयजय श्रीनिकेतन । जयजय नित्यनूतन । प्रियतम परम परमप्रियात्मन्! ॥ ५ ॥ जयजय निर्विकार । जयजय भगवद्गीताकार । जयजय टीकाकार वामनाकार । जगदलंकारकनक ब्रह्मजनक! ॥ ६ ॥ आतां अजी शेषपर्यंका! । स्मरोनि तूतें श्रीवत्सांका! । षष्ठाध्यायटीका । आरंभितों.

॥ ७ ॥ पूर्वाध्यायांत आरंभींच अर्जुन । करिता जाला ऐसा प्रश्न । कीं संन्यास आणि कर्म या दोहींमधून । जें श्रेयस्कर तेंचि एक सांग मजलागीं. ॥ ८ ॥ श्रीकृष्णें दीधलें उत्तर । कीं मोक्षार्थी जो चतुर । त्या मुमुक्षूस दोन्ही श्रेयस्कर । संन्यास आणि कर्मही. ॥ ९ ॥ तत्रापि दोहींमधूनी । कर्मत्यागरूप संन्यासा-हूनी । कर्मयोग थोर म्हणोनी । बोलिला श्रीकृष्ण. ॥ १० ॥ कीं संन्यासें कर्मयोगाचें लक्षण । न सांपडे आणि कर्मयोगीं संन्यासपण । साधे म्हणोनि आपण । बोलिला श्रीकृष्ण स्ववाचा. ॥ ११ ॥ **'ज्ञेयः स नित्यं संन्यासी'** । या श्लोकीं अर्जुनासी । संन्यासत्व कर्मयोगियासी । सिद्ध करूनि बोलिला. ॥ १२ ॥ कीं संन्यासी तोचि नर । जो इच्छाद्वेषवर्जित निरंतर । आणि निर्द्वंद्व तो सत्वर । बंधापासूनि सुटतो अनायासें. ॥ १३ ॥ तो जाणावा संन्यासी । म्हणिजे संन्यासत्व कर्मयोगियासी । ये रीती साधे ऐसी । गोष्टी पोटीं हरीच्या. ॥ १४ ॥ परंतु शब्दाची इतकीच रचना । कीं संन्यासीच तो जाणावा अर्जुना ! । कीं न स्पर्शती ज्याच्या मना । इच्छाद्वेषद्वंद्वें हें कांहीं. ॥ १५ ॥ परंतु कर्मयोगिया तेंचि वैभव । हा न समजला पोटांतील भाव । तों त्याचे आणीक संदेह देव । निरसिता जाला जे या प्रसंगीं उपजले. ॥ १६ ॥ कीं सांख्य योग मार्ग दोन्ही । परी एक एकावांचूनी । सिद्धि देती म्हणोनी । कर्म आणि संन्यास ऐसे न म्हणावे. ॥१७॥ संन्यास तो महाबाहो अगा ! । असाध्य बहु न करितां कर्मयोगा । कर्मयोगें युक्त त्या निःसंगा । ब्रह्मप्राप्ति अतिसत्वर. ॥ १८ ॥ तों कर्मयोगाचा कर्ता । ज्ञानदृष्टीं होतो अकर्ता । या प्रसंगें अकर्तृ-त्ववार्ता । वाढली. ॥ १९ ॥ त्या प्रसंगें ईश्वर कांहीं । कोणाहातीं करवीत नाहीं । इत्यादि प्रसंग आणीक ही । अध्यायांतपर्यंत चालिले. ॥ २० ॥ परंतु कर्मयोगियास । कर्मींच साधे कर्मत्यागसंन्यास । हा भाव बरवा अर्जुनास । समजला नाहीं. ॥ २१ ॥ म्हणूनि आरंभितो षष्ठाध्याय । यांत आरंभीं हेंचि प्रमेय । बोलेल तें श्लोकद्वय । प्रथम बोलतो भगवंत. ॥ २२ ॥

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

श्रीभगवान् षड्गुण । अर्जुनातें म्हणतो आपण । कीं तोचि संन्यासी तोचि कर्मयोगी निपुण । जो करी निष्काम नित्य कर्म. ॥ २३ ॥ कर्मफळ मज हो म्हणोनी । हा कर्मफळाश्रय नसे जयाच्या मनीं । कर्मत्याग यावरूनी । सूचवी त्याचा श्रीकृष्ण. ॥ २४ ॥ कीं ज्यास काम्यफळाचा आश्रय । तो काम्य

करीच हा निश्चय। जो न अपेक्षी फळ किमपि तो होय। काम्य टाकितां संन्यासीच. ॥ २५ ॥ यालागीं तोचि संन्यासी। काम्यकर्मत्याग घडला जयासी। आणि तोचि कर्मयोगी कीं त्यासी। साधे निष्काम कर्मयोग. ॥ २६ ॥ नसोनि आश्रमसंन्यास। संन्यास साधला कर्मयोगियास। कीं काम्यकर्मत्याग जयास। साधला. ॥ २७ ॥ न करी अग्निसाध्य कर्म। तो निरग्नि संन्यासाश्रम। अतिश्रेष्ठ परि जरि नसे काम। आणि काम्यकर्में करीना. ॥ २८ ॥ तो संन्यासाश्रम। या काम्यत्यागसंन्यासावीण वृथाश्रम। कीं न तुटे अविद्याभ्रम। त्याच संन्यासें. ॥ २९ ॥ त्या आश्रमसंन्यासाविण। काम्यत्यागी कर्मयोगी निपुण। लाधोनि संन्यासपण। ब्रह्म पावे उपदेशें गुरूच्या. ॥ ३० ॥ एवं जेथें काम्यत्याग। तेथेंचि संन्यासयोग। त्यावांचोनि निरग्निसंन्यास सोंग। न तो संन्यासी न कर्मयोगी ही. ॥ ३१ ॥ कीं मन असे सकाम। तों नव्हेचि संन्यासाश्रम। आणि कर्मयोग ही नव्हे कीं यज्ञादिकर्म। न करवे निरग्निसंन्यासियास. ॥३२॥ एवं नसे कर्मफळाश्रय। तोचि संन्यासी हा निश्चय। आणि तोचि कर्मयोगी कीं नव्हे अक्रिय। करितो क्रिया नित्य वेदोक्त. ॥ ३३ ॥ टाकूनिही काम्यकर्म। जरी न आचरे नित्यकर्मस्वधर्म। तो अक्रिय म्हणावा अधम। त्यासही नसती पदें हीं दोन्ही. ॥ ३४ ॥ कीं अंतरीं काम्यत्याग। बाहेरी आश्रमसंन्यासयोग। त्यास न घडे पापसंयोग। नित्यकर्म गार्हस्थ्यधर्म टाकितां. ॥ ३५ ॥ टाकूनि काम्य निष्काम। जाला तरी असे गृहस्थाश्रम। तो न करितां विहित नित्यकर्म। प्रत्यवायें जाय नरकातें. ॥ ३६ ॥ नरक साधे जया। कैंचा संन्यास अक्रिया तया। आणि नित्यकर्मत्यागें जया। न साधला कर्मयोगही. ॥ ३७ ॥ ऐसा जो अक्रिय। तो केंवि संन्यासी अथवा कर्मयोगी होय। म्हणोनि कृष्ण म्हणे कीं न चाक्रिय। कीं अक्रिय न संन्यासी न कर्मयोगीही. ॥ ३८ ॥ एवं काम्य टाकूनि निष्काम। आणि करी नित्य विहितकर्म। तोचि संन्यासी तोचि कर्मयोगी परम। न निरग्नि अथवा नव्हे ऐसा अक्रिय. ॥३९॥ श्लोकाचा अर्थ ये रीती। परि एथें टीकाकार जे स्वयें यती। ते आश्रमाभिमानें वाखाणिती। आश्रमसंन्यासनिंदा परिहरूनी. ॥ ४० ॥ निरग्नि आणि अक्रिय। एकाचेंचि *विशेषणद्वय। वाखाणिती कीं म्हणों प्रगट होय। निंदा आश्रमसंन्यासाची. ॥ ४१ ॥ निरग्नि म्हणिजे जो गृहस्थ नर। अग्निसाध्य यज्ञादिक्रियापसर। न करी आणि अग्नीवांचूनि कर्मप्रकार। तोही टाकितो तो अक्रिय म्हणावा. ॥ ४२ ॥ एवं द्विप्रकार कर्मविशेष। टाकितो जो पुरुष।

८ बा० यथा०

तो न संन्यासी न कर्मयोगी ऐसा घोष । या श्लोकटीकेचा ते करिती. ॥४३॥ परंतु म्हणतां अक्रिय । कर्मत्यागप्रकारद्वय । साधतां निरग्नि कैसा न होय । त्यावेगळा. ॥ ४४ ॥ अग्निमुखीं आहुति पडती । या कर्मासही क्रियाच म्हणती । आणि अग्नीवांचूनि संध्यादिक घडती । क्रियाच म्हणावें त्यांसही. ॥ ४५ ॥ हा क्रियाप्रकारद्वय । जो टाकीतसे तो अक्रिय । जरी ऐसा अर्थ सिद्ध न होय । तरी निरग्निशब्दें संन्यासी न बोलावा. ॥ ४६ ॥ निरग्निशब्दाचा अर्थ । संन्यासी म्हणूनि येथें किमर्थ । वाखाणावा म्हणाल तरी संन्यास व्यर्थ । सकामाचा होय कीं नव्हे हें सांगा. ॥ ४७ ॥ दोरी यज्ञोपवीताची तोडिली । मस्तक शिखाही बोडिली । मनीं काम्यार्थाची गोडी असे जोडिली । तो संन्यासी कैसा म्हणाल ? ॥ ४८ ॥ कर्म फळाचा आश्रित । आणि चतुर्थाश्रम घेतला निश्चित । या प्रसंगीं त्यास भगवंत । न निंदी कैसा. ॥ ४९ ॥ कीं बाह्यसंन्यासवर्जित । आणि कर्मफळीं अनाश्रित । तो तेव्हां तद्विपरीत । हा संन्यासी. ॥ ५० ॥ एवं गृहस्थही कर्मफळीं अनाश्रित । तोचि संन्यासी निश्चित । तेव्हां संन्यासी काम्यफलासक्त । निंद्य ऐसें तो संमत तुम्हांस ही. ॥ ५१ ॥ तो हरीनें निंदिला । तुम्हीं कां हो ! अंगीकारिला ? । येथें निरग्निशब्दें पाहिजे बोलिला । संन्यासी आणि सकाम जो निंद्य. ॥ ५२ ॥ येथें कोणी म्हणती । कीं जो जाला यती । तो निरग्नि त्यास कोणे रीती । काम्य घडे ? ॥ ५३ ॥ तरी वैराग्यें जिज्ञासु जाला । आणि ज्ञानाकारणें संन्यास घेतला । तो आंत बाहेर ही बोलिला । संन्यासी अतिशुद्ध. ॥ ५४ ॥ त्यास निंदील कां हरी ? । निंद्य सन्यासी तो जो यापरी । कीं संन्यास घेऊनि ही करी । इतरदेवतामंत्रजप. ॥ ५५ ॥ जाणे जारण मारण । तेचि मंत्र उपदेशूनि शिष्यगण । मेळवूनि मूढदृष्टी आपण । म्हणवी परम संन्यासी. ॥ ५६ ॥ तो निरग्नि जाला । परी काम्यमंत्र जपों लागला । इत्यादि अर्थ सूचवूनि निंदिला । निरग्नि संन्यासी ये स्थळीं. ॥ ५७ ॥ कीं तो नव्हे संन्यासी । कीं काम्य वसे मानसीं । कीं वृथा गार्हस्थ्यपणासी । त्याणें टाकिलें. ॥ ५८ ॥ जरी गृहस्थ असता । पंचयज्ञादि कर्में करिता । ऋणत्रयापासूनि सुटता । तदभावें नव्हे कर्मयोगीही तो. ॥ ५९ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं. ॥ ६० ॥ जो निष्काम कर्मयोगी । संन्यासी आणि कर्मयोगी त्यचि लागीं । म्हणावें ऐसें महायोगी । बोलिला पूर्वश्लोकीं

श्रीकृष्ण. ॥ ६१ ॥ तों अर्जुनास संदेह उठिले । कीं संन्यास कर्मयोग मार्ग वेगळाले । ते दोन्ही मार्ग कैसे साधले । एकासचि एके समयीं. ॥ ६२ ॥ हे शंका अर्जुनाचे मनीं । तोंचि बोलतो सर्वसाक्षी जाणोनि । संन्यास कर्मयोग एकचि म्हणोनी । बोलतो आतां या श्लोकीं. ॥ ६३ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

अगा! संन्यास म्हणती जयास । कर्मयोगही जाण तूं तयास । कीं जो नाहीं संन्यास । तों कर्मयोगी नव्हे कोणीही. ॥ ६४ ॥ जोंवरी हृदयीं कामना । तोंवरी फळसंकल्प न तुटती मना । ते संकल्प असतां घडेना । निष्काम कर्मयोगीपण. ॥ ६५ ॥ आणि फलसंकल्पत्याग । काम्यत्यागेंचि घडे तो संन्यासयोग । संन्यासांत त्यांत करी निःसंग । नित्य कर्मे तेव्हां तो कर्मयोग सिद्ध होतो. ॥६६॥ म्हणोनि जयास । अगा! म्हणावें संन्यास । कर्मयोग ही तयास । जाण तूं गा! ॥ ६७ ॥ कीं जों न सिजे अन्न । तों न घडे भोजन । हे गोष्टी तों सर्वजन । जाणतीच कीं. ॥ ६८ ॥ एक त्या अन्नाचें सिजवणें । एक त्याचें जेवणें । ऐसें असोनि ही वेगळेपणें । दोन्ही एक. ॥ ६९ ॥ कीं अन्ननिष्पत्तीविण । न घडे कदापि जेवण । तैसें न साधतां काम्यत्यागलक्षण । न घडे निष्काम कर्मयोग. ॥ ७० ॥ आणि भोजनाच्या अपेक्षेविण । न घडे अन्न सिद्ध करणें । तैसें काम्यत्याग संन्यासलक्षण । निष्काम कर्मयोगार्थ.॥७१॥ एवं काम्यही त्यागी । आणि न प्रवर्ते निष्कामकर्मयोगीं । तो अक्रिय याचि लागीं । निंदिला सकाम जैसा निरग्नी. ॥ ७२ ॥ कीं सिद्ध करुनि अन्न । जो न करी भोजन । तैसा काम्य त्यागूनि ही न करी भजन । नित्य कर्मार्पणें ईश्वराचें. ॥ ७३ ॥ भोजनाकारणें अन्न । सिद्ध करुनि करी भोजन । तैसा काम्य त्यागूनि सज्जन । नित्य कर्म आचरे. ॥ ७४ ॥ त्यासही अन्नसिद्धीविना । भोजनक्रिया घडेना । त्याच्या अन्ना आणि भोजना । नसे भिन्नत्व. ॥ ७५ ॥ या भावें म्हणे श्रीहरी । कीं संन्यास कर्मयोग भिन्न ही परी । एकचि कीं संकल्पत्यागसंन्यास जरी । तरीच कर्मयोगी तो होय. ॥ ७६ ॥ आतां कर्मयोग कोण काळवरी । करावा तो अवधि श्रीहरी । बोलों पाहतो याउपरी । या श्लोकें. ॥ ७७ ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

अगा! आत्मयोगावरी । आरूढ नसे जाला तोंवरी । आरूढ होऊं इच्छितो परी । आरूढ नसे तो आरुरुक्षु जाणावा ॥ ७८ ॥ ऐसा आरुरुक्षु मुनी । श्रवण करूनि जो आहे मननीं । त्याला कर्मेंचि करूनी । प्राप्त होते आरूढता. ॥ ७९ ॥ यालागीं आरुरुक्षु मुनी । त्यास कर्मचि कारण बोलिजे तें म्हणोनी । श्रीकृष्ण या पूर्वार्धेंकरूनी । बोलता जाला. ॥ ८० ॥ आतां तोचि योगारूढ जाला । तेव्हां त्याच योगारूढाला । शमचि कारण बोलिला । श्लोकाच्या उत्तरार्धेंकरूनी. ॥ ८१ ॥ इतकाच या श्लोकाचा अर्थ । परी याचा भावार्थ । न बोलतां साधनक्रम यथार्थ । न उपजे मनीसी. ॥ ८२ ॥ आत्मा गुरुमुखें कळला । आणि योग नाहीं बाणला । तोंचि कर्मयोग ज्याणें टाकिला । योगसिद्धि न घडे तयासी. ॥ ८३ ॥ तो होय शब्दज्ञानी । असत असतां होतो ज्ञानाभिमानी । कीं चित्त विषयासक्त आणि मानी । मी ज्ञानी म्हणोनि जों. ॥ ८४ ॥ त्याणें करावें कर्म । कर्मीं पहावें ब्रह्म । अनुष्ठूनि यम नियम । करावा अभ्यास. ॥ ८५ ॥ व्यतिरेकें आत्मत्व कळलें जैसें । चित्तही जालें पाहिजे तैसें । सिंधु सलिल समरसें । सैंधवखडा जे रीती. ॥ ८६ ॥ चिद्रूपता चित्तास न बाणे । तोंवरी शब्दज्ञानींच तो जरी आत्मा जाणे । याकारणें मुमुक्षु शाहणे । यत्न करिती योगसिद्धींचा. ॥ ८७ ॥ योग न बाणे जोंवरी । योगारूढ न म्हणावें तोंवरी । तो आत्मज्ञ आरुरुक्षु जरी । यत्न करी योगसिद्धीचा. ॥ ८८ ॥ त्यास कारण कर्म । यमनियमादि आणि स्वधर्म । चित्त होऊं लागे ब्रह्म । तोचि योगारूढ तेव्हां बोलावा. ॥ ८९ ॥ चित्तचैतन्यसंयोग । आयता असे तोचि योग । परी चित्तास जडत्वाचा वियोग । होतां योग आयता. ॥ ९० ॥ त्यांत निर्विकल्प योग । ऐसा कीं जडवृत्तीचा सर्वथा वियोग । तेव्हां आयता चित्तचैतन्ययोग । तें चित्त चिदाकारता पावतें. ॥ ९१ ॥ तेव्हां योगारूढ तो । जो आरुरुक्षु तत्पूर्वीं बोलिजेतो । निर्विकल्पयोगीं आरूढ होतो । या प्रकारें. ॥ ९२ ॥ बाणतां निर्विशेष योग । चित्तास ऐसा जडत्वाचा वियोग । सविकल्पयोगीं जडवृत्तिसंयोग । असोनिही नाढळे जडत्व चित्तासी. ॥ ९३ ॥ कीं चैतन्यतंतु जडत्व पट । चित्स्वरूपचि हें सर्व निपट । वृत्ति निरोधाची न करितां खटपट । चराचरीं दिसे एक आत्मा. ॥ ९४ ॥ अनुभव ऐसा जयाला । योगारूढ बोलिजे त्याला । ऐशास ही जीवन्मुक्तीस हेतु जाला । शम म्हणिजे समाधी. ॥ ९५ ॥ कीं अनुभव ऐसा

जाला। तथापि समाधि बाणेना ज्याला। तो आरूढ होऊनि उतरला। योगसाक्षात्कारावरूनी. ॥ ९६ ॥ जोंवरी जडीं ब्रह्मस्फुरण। तोंवरी समाधिच म्हणावें तें स्मरण। हें विसरतां जडत्वभ्रमाचें आवरण। करी तत्काळ पूर्वसंस्कार. ॥९७॥ यालागीं जरी योगारूढ जाला। शमसमाधि पाहिजे त्याला। म्हणोनि शम कारण बोलिला। योगारूढासही श्रीकृष्ण. ॥ ९८ ॥ आतां योगारूढ केव्हां म्हणावा। जाणोनि ऐशा अर्जुनाच्या भावा। बोलणें लागलें देवाधिदेवा। लक्षण त्याचें या श्लोकीं. ॥ ९९ ॥

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते॥ ४॥

श्रोत्रादिइंद्रियांचे अर्थ। शब्दस्पर्शादि पदार्थ। आणि कर्म जें त्या विषयांच्या साधनार्थ। आसक्त नव्हे जेव्हां उभयत्र. ॥ १०० ॥ आतां टाकिले जरी विषय। आणि कर्मही टाकिलें तद्विषय। आणि भोगीं भोगसाधनीं न होय। आसक्त ही. ॥ १०१ ॥ कीं मोक्षास विघ्न हें सकळ। म्हणोनि ऐसा जाला जरी केवळ। आणि विषय गोड ऐसें वासनामूळ। जरी असे हृदयांत. ॥ १०२ ॥ तरी विषयभोग आणि भोगसाधन। यांचे संकल्प करीच मन। तेव्हां करूं लागे चिंतन। विषयभोगभोगसाधनाचें ही. ॥ १०३ ॥ नव्हे योगारूढ तोही। जों संकल्पाचा त्याग नाहीं। संकल्पत्याग तेव्हांचि जेव्हां कांहीं। शेष नसें वासनेचें. ॥ १०४ ॥ यालागीं भोग आणि भोगसाधनासी। टाकी आणि होय सर्वसंकल्पसंन्यासी। तेव्हां योगारूढ तयासी। म्हणावें अगा अर्जुना! ॥ १०५ ॥ हे अवघे मनाचेच खेळ। तेचि आवरावे केवळ। म्हणोनि येथें मेघनीळ। बोलतो त्यांत पहिला हा श्लोक. ॥ १०६ ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ ५॥

अगा अर्जुना! मन। असे बुद्धीच्या आधीन। त्या मनासी आवरायाचें साधन। एकली बुद्धी. ॥ १०७ ॥ ते बुद्धि जों नसे विवेकारूढ। तोंवरीच मन होऊनि मूढ। धरूनि विषयकामना दृढ। पडिलें कूपीं वासनेच्या. ॥ १०८ ॥ वासनेच्या कूपाभीतरीं। मन पडिलें असे परी। बुद्धीच्या हातीं असे दोरी। त्या मनाची. ॥ १०९ ॥ त्या बुद्धीचा सहज गुण। कीं सुखी असावें आपण। आपण म्हणतां आत्मपण। सुखदुःखभोक्तृत्व ज्या चिदं-

शातें. ॥ ११० ॥ एवं ज्या गोष्टीनें सुख । तेंचि करी आणि दुःख । ज्याकरितां साधे त्याचें मुख । न पाहे बुद्धी. ॥ १११ ॥ सुखप्राप्ति वाटे ज्यांत । बुद्धि मनास योजी त्यांत । जें वाटे दुःखाचें निमित्त । त्यांतूनि काढी मनासी. ॥ ११२ ॥ बुद्धीस ठाउकें कीं कांहीं । विषयावांचूनि सुख नाहीं । म्हणोनि त्याच वासनेच्या प्रवाहीं । घालिते बुद्धि मनासी. ॥ ११३ ॥ जेव्हां सत्संग मिळे । विषय तितका दुःख ऐसें कळे । परमार्थी सुख मानोनि वळे । भजनाकडे बुद्धि जेव्हां. ॥ ११४ ॥ तेव्हां विषयामधूनि मन । ते बुद्धि काढी मग चिंतन । विषयाचें टाकूनि साधन । चिंती ब्रह्मप्राप्तीचें. ॥ ११५ ॥ ब्रह्मानुभवाविना । जरी जाईना विषयवासना । तथापि बुद्धि मना । पडों नेदी विषयांत. ॥ ११६ ॥ देखोनि वाढिलें मिष्टान्न । लाळ घोटी क्षुधार्ताचें मन । परी त्यांत विष ऐसें कळतां भोजन । बुद्धि करों नेदी सर्वथा. ॥ ११७ ॥ सवें चोर मैंद मित्र जाला । तो मैंदसा जेव्हां कळला । आप्त म्हणों नेदी त्याला । सर्वथा बुद्धि. ॥११८॥ विषयवासनेनें जीवास । मरण नरक गर्भवास । कळतां न धरी बुद्धि हव्यास । विषयभोगाचा. ॥ ११९ ॥ परमार्थाची आवडी धरी । ते बुद्धि मनातें आवरी । तेव्हां उडी प्रपंचावरी । न पडे मनाची. ॥ १२० ॥ म्हणोनि बुद्धीकरूनी । मन उद्धरावें म्हणोनी । श्लोकाचिया प्रथमचरणीं । चक्रपाणी ऐसें बोलिला. ॥ १२१ ॥ श्लोकद्वितीयचरणीं हरी । म्हणतो कीं मन उद्धरावेंच परी । बुडों देऊं नये दुःखसागरीं । सर्वथा. ॥ १२२ ॥ मन आणि बुद्धी । आत्मशब्दें दोहींची सिद्धी । अहंकार देह याचीही प्रसिद्धी । आत्मशब्दें. ॥ १२३ ॥ त्यांत 'आत्मना' म्हणजे बुद्धीकरूनी । आत्मा मन तें उद्धरावें म्हणोनी । श्रीकृष्ण बोलिला यावचनीं । श्लोकाचिया पूर्वार्धीं. ॥१२४॥ उत्तरार्धें म्हणतो हरी । कीं आत्माच बंधु आत्माच वैरी । म्हणजे मनचि शत्रुमित्र ह्या दोन्ही परी । विशद बोलतो या श्लोकीं. ॥ १२५ ॥

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

मन त्याचें सखें सोयरें । ज्यानें बुद्धीनें तें जिंकिलें खरें । ते बुद्धि आत्म्याची हेंही बरें । जाण अगा अर्जुना ! ॥१२६॥ कीं ज्या बुद्धीस आत्मा कळे । आणि जे आत्मयोगीं वळे । ते आवरील तेव्हां न खवळे । मन विषयवासनेनें. ॥ १२७ ॥ आतां जो पुरुष अनात्मा । म्हणजे ज्यास ठाउका नसे आत्मा । मनें त्याचें त्यास स्वमहिमा । शत्रु होऊनि दाखवी. ॥ १२८ ॥ वर्ते शत्रुत्वें

करूनी । तें प्रसिद्धचि सांगावें काय म्हणोनी । आतां मित्रत्वें कैसें वर्ते तें येथूनी । बोलतो श्रीकृष्ण या श्लोकें. ॥ १२९ ॥

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

ज्याचें मन ज्यास जित । म्हणजे स्ववश मन निश्चित । तो प्रशांत अत्यंत शांत । स्थिर मन त्याचें आत्मत्वीं. ॥ १३० ॥ कामक्रोधरहित । तो म्हणावा शांत । ज्याची बुद्धि अत्यंत । विवेकारूढ सर्वदा. ॥ १३१ ॥ त्या बुद्धीनें मन । आवरी तेंव्हां तें विषयचिंतन । न करी होऊनि राहे लीन । त्या बुद्धी-सहित आत्मयांत. ॥ १३२ ॥ जें आत्मस्वरूपीं होय स्थिर । तें स्थिरच निरंतर । शीतोष्णीं आणि सुखदुःखीं एक प्रकार । आणि मानापमानीं हीं. ॥ १३३ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुश्लोक । परिसोत आधीं. ॥ १३४ ॥ योगारूढाचें लक्षण । बोलिला तेथें कमलेक्षण । सर्वसंक-ल्पत्यागी तोचि निपुण । योगारूढ तेव्हां ऐसें बोलिला. ॥ १३५ ॥ त्या संक-ल्पाचें मूळ । तें मनचि केवळ । तें बुद्धीकरूनि करावें निश्चळ । ऐसें बोलिला. ॥ १३६ ॥ तें वश होतां स्वमित्र । तें वश न होतां अमित्र । हें एथवरी विशद पद्मनेत्र । बोलिला. ॥ १३७ ॥ जो योगारूढ नर । वर्णितां वाढला हा पसर । आणि त्याचाच बोलतां राहिला प्रकार । तो बोलतो या दों श्लोकीं. ॥ १३८ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥

अगा ! तो योगारूढ योगी । समशीतोष्ण मानापमानादि ज्यालागीं । परमा-नंदें तृप्त तरी वीतरागी । सर्वत्र ऐसा अनायासें. ॥ १३९ ॥ अगा ! सकळवा-सनासमाप्ती । होतां निजानंदाची प्राप्ती । ते प्राप्ति तेव्हां जेव्हां तृप्ती । बुद्धि पावे ज्ञानीं आणि विज्ञानीं. ॥ १४० ॥ बुद्धि ज्याची ज्ञानीं । तृप्त आणि विज्ञानीं । आणि कूटस्थ तो म्हणोनी । लक्षण बोले त्याचें भगवंत. ॥ १४१ ॥ व्यतिरेकबोध येथें ज्ञान । अन्वयबोध विज्ञान । दोन्ही बोधीं अन्यचिंतन । बुद्धि न करी तेव्हां समाधी. ॥ १४२ ॥ तेचि बुद्धीची तृप्ती । तेचि वासनेची समाप्ती । बुद्धीस जेव्हां एकाग्रताप्राप्ती । व्यतिरेकीं आणि अन्वयींतही. ॥ १४३ ॥ या दोहीं समाधीचें लक्षण । पुढें याच अध्यायांत कमलेक्षण । बोलेल मागें ही विवरण । प्रसंगोपात्त जालें टीकेंत. ॥ १४४ ॥ व्यतिरेकीं निखळ चित्स्व-

रूप । तें ज्ञान आणि विज्ञान विश्वरूप । विघरलें थिजलें एकचि तूप । ब्रह्म उभयत्र एकचि. ॥ १४५ ॥ निखळज्ञान तें ज्ञान । मायाविशिष्ट ज्ञान तें विज्ञान । कीं नाना जडतरंगीं समान । एक उदक चित्स्वरूप. ॥ १४६ ॥ बुद्धि तृप्त ऐशा ज्ञानीं । आणि स्थिरबुद्धि ज्याची विज्ञानीं । तो कूटस्थ म्हणोनी । श्रीकृष्ण म्हणे या श्लोकीं. ॥ १४७ ॥ कूटस्थ शब्दाचा विचार । ऐसा कीं निर्विकार । स्थळांतरीं अर्थांतर । परी निर्विकार म्हणावा ये स्थळीं. ॥ १४८ ॥ आत्मा सकळांचा निर्विकार । परी बुद्धि जाली पाहिजे तदाकार । एवं जयाची बुद्धि ऐसी तो नर । कूटस्थ स्वयें म्हणावा. ॥ १४९ ॥ बुद्धीस करितां विकार । इंद्रियें रज विषय तम दोन्ही प्रकार । शुद्ध सत्त्वस्वरूपाकार । निर्विकार बुद्धि ते म्हणावी. ॥ १५० ॥ अंतरीं ऐसा आशय । तो कृष्ण त्यास म्हणतो कीं विजितेंद्रिय । कीं कूटस्थाचें रूप होय । विजितेंद्रिय म्हणतां तयातें. ॥ १५१ ॥ कीं जिंकिला इंद्रियांचा समुदाय । तेव्हां न आठवे त्या त्या इंद्रियाचा विषय । सत्त्वरजतमातीत होय । तेचि बुद्धि निर्विकार त्या कूटस्थाची. ॥ १५२ ॥ ऐसी निर्विकार बुद्धी । तेव्हां कूटस्थीं कूटस्थपणाची सिद्धी । योगारूढास तेव्हां समृद्धी । ज्ञानविज्ञान दोहीं समाधींची. ॥ १५३ ॥ या दोहीं समाधींची स्थिती । तृप्ति तेव्हां कूटस्थपदाची प्राप्ती । विषयवासनेची समाप्ती । ऐसा योगयुक्त योगी अगा! बोलिजेतो. ॥ १५४ ॥ ऐसे श्लोकाचे तीन चरण । यांत योगारूढाचें लक्षण । जें बोलिला कमलेक्षण । तें अर्जुनें ऐकिलें. ॥ १५५ ॥ त्यांत तो ज्ञानविज्ञानतृप्त । आणि त्यास कूटस्थपद प्राप्त । हीं दोन्ही लक्षणें गुप्त । तोचि स्वयें जाणे तयाचीं. ॥ १५६ ॥ उरलें जितेंद्रियपण । प्रगट दिसे हें एक लक्षण । इतकियाच लक्षणें तो विचक्षण । योगारूढ समजावा. ॥ १५७ ॥ तरी कोणी दांभिकही जन । दाविती जितेंद्रियत्व आणि भजन । आणि कोणी योगारूढही विषयसेवन । करिती प्रारब्ध भोगितां. ॥ १५८ ॥ तो न वाटे योगारूढ । कीं जितेंद्रियत्व न दिसे दृढ । आणि योगारूढ वाटे तो मूढ । जो दंभे दावी जितेंद्रियत्व. ॥ १५९ ॥ आतां कोण बाह्यलक्षणें । कीं तो योगारूढ कळे विचक्षण । अर्जुन ऐसा शंकतां कमलेक्षण । चतुर्थचरणीं हरितो हे शंका. ॥ १६० ॥

चतुर्थ चरण—'**समलोष्टाश्मकांचनः ।**'

अगा! धमाकारण । दांभिकाचें जितेंद्रियपण । जो धर्मीं निस्पृह निपुण । तो विषय भोगी तरी योगारूढ जाणावा. ॥ १६१ ॥ ज्यास मृत्तिकेचा ढेंडा ।

आणि वाटेचा अप्रयोजक धोंडा । आणि सधन कांचनाचा हांडा । तिन्ही समान. ॥ १६२ ॥ जितेंद्रिय आणि इच्छी धन । तें जितेंद्रियत्व धनसाधन । धनीं निरपेक्ष तो विषयसेवन । प्रारब्धें करी तथापि योगारूढ. ॥ १६३ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त पुण्यश्लोक । परिसोत आधीं. ॥ १६४ ॥ योगारूढलक्षण । पूर्वश्लोकीं कमलेक्षण । बोलतां बोलिला कीं तो विचक्षण । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा म्हणोनी. ॥ १६५ ॥ व्यतिरेकीं बाणे समाधी । ते तृप्ति निखळ निर्गुणात्मत्वबोधीं । अन्वयबोधीं तृप्ति साधी । तें विज्ञानीं विश्वरूपीं स्थिरत्व. ॥ १६६ ॥ दोहीं परी ब्रह्म दिसे । बुद्धि ब्रह्मीं समरसे । उभयत्रही ज्यास असे । तृप्ति बुद्धिस्थिरत्वें. ॥ १६७ ॥ म्हणोनि बोलतां हरी । शंका उपजली या परी । कीं या दोहींत एक समाधी जरी । साधे तरी नव्हे काय तो योगारूढ. ॥ १६८ ॥ आणि दोहींमधूनि एक । अन्वय अथवा व्यतिरेक । बाणतां आरूढ तेव्हां कोण अधिक । द्विविध योगारूढांत. ॥ १६९ ॥ शब्द थोडे अर्थ फार । दावूनि ऐसा चमत्कार । करितो या शंकेचा परिहार । या श्लोकें. ॥ १७० ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

अगा ! व्यतिरेकें निर्गुणसमाधी । चित्तवृत्तिनिरोधें साधी । तोही योगारूढ परी आधीं । न तुटती नानात्वभेदाचे. ॥ १७१ ॥ हा भाव धरूनि अंतरीं । मुखीं हा श्लोक बोले हरी । कीं अन्वयसमाधियोगावरी । आरूढ तो विशिष्ट होतो त्या परीस. ॥ १७२ ॥ कीं दिसत असोनि विषमत्व । त्या विषमत्वीं दिसे समत्व । प्रिय अप्रिया बऱ्यावाइटांतही ब्रह्मत्व । ज्याची बुद्धि पाहे तो विशिष्ट. ॥ १७३ ॥ सुहृद म्हणिजे ज्यांचें बरें हृदय । जे आपुलें ठायीं सहज सदय । मायबाप इत्यादि समुदाय । सुहृद म्हणावा. ॥ १७४ ॥ स्नेहवृद्धीनें हित करी । मित्र म्हणावा यावरी । वाईट सर्वथा करी तो वैरी । दोहींवेगळा तो उदासीन. ॥ १७५ ॥ नव्हे मित्र नव्हे वैरी । बरें वाईट दोन्ही न करी । तो उदासीन यापरी । आतां मध्यस्थ. ॥ १७६ ॥ आपुला वैरी आणि आपण । इच्छी या दोघांचेंही कल्याण । त्यास घडतें मध्यस्थपण । कीं दोघांसी जो करूं पाहे एकत्व. ॥ १७७ ॥ घात करूं पाहे जो आपुला । द्वेष्य म्हणावें तयाला । कीं इतरां प्रापंचिकजनांला । युक्त वाटे द्वेष करणें तयाचा. ॥१७८॥ बंधु म्हणिजे जे आपुले सोयरे । साधु जे सन्मार्गरत जे बरे । पापी म्हणावे

ज्यांची बुद्धि वावरे । कुकर्मी अखंड. ॥ १७९ ॥ ऐसे सुहृद मित्र शत्रु उदासीन । मध्यस्थ द्वेष्य बंधुजन । साधु आणि पापी कुजन । या इतुकियांचे ठायीं समबुद्धि. ॥ १८० ॥ ऐसे दिसोनि विषम । ब्रह्मभावें बुद्धि ज्याची सम । तो अन्वय समाधिनिष्ठ उत्तम । व्यतिरेकसमाधिनिष्ठापरीस. ॥ १८१ ॥ वर्णितां ऐसी समता । अन्वयसमाधि हा तत्त्वतां । हा विशिष्टयोगारूढ म्हणतां । उणा दुसरा या समानकोटीचा. ॥ १८२ ॥ अधिक म्हणतां बंधु ज्येष्ठ । उणा म्हणावा नलगे कनिष्ठ । म्हणतां हा ज्येष्ठश्रेष्ठ । उणा भाऊच कनिष्ठ समजावा. ॥ १८३ ॥ आणि **'वासुदेवः सर्वमिति । स महात्मा सुदुर्लभः'** म्हणे श्रीपति । अन्वयसमाधिनिष्ठ भक्त अति- । श्रेष्ठ म्हणूनि वर्णिला. ॥ १८४ ॥ याच षष्ठाध्यायांत । द्विविध योगी बोलोनि भगवंत । अन्वयसमाधिनिष्ठ योगी अत्यंत । थोर म्हणेल स्वमुखें. ॥ १८५ ॥ या अध्यायांत यापरी । द्विविध योगाच्याही परी । पुढें विशद जो बोलणार हरी । त्या संक्षेपें आधींच बोलिला. ॥ १८६ ॥ त्यांत समाधि निर्गुणीं । बाणला तरी जगीं त्रिगुणीं । विषमता वाटोनि अंतःकरणीं । स्फुरेल द्वैत. ॥ १८७ ॥ जो अन्वयसमाधिनिपुण । त्यास त्रिगुणीं दिसे निर्गुण । पटतंतूच हे खूण । बाणली जयास. ॥ १८८ ॥ याकारणें समाधि जो व्यतिरेक । त्याहूनि अन्वयसमाधि अधिक । कीं अद्वैत आत्यंतिक । बिंबे जया. ॥ १८९ ॥ आतां यानंतर श्लोक । त्यापासूनि उत्तमश्लोक । अष्टांगयोग बोलेल तो सुश्लोक । परिसोत एथूनि. ॥ १९० ॥ आरूढ नाहीं योगावरी । त्याणें आरूढ होइजे कोणेपरी । तो अष्टांगयोग याउपरी । एथूनि बोलेल. ॥ १९१ ॥ गुरुमुखें आत्मा कळला । परंतु योगीं आरूढ नाहीं जाला । कीं चित्तास नाहीं बाणला । चित्स्वरूपीं योग. ॥१९२॥ त्यास यम आणि नियम । आसन आणि प्राणायाम । ध्यान धारणा प्रत्याहार सप्तम । तेव्हां समाधि अष्टम सिद्ध होय. ॥१९३॥ त्यांत आरंभ योगाचा । आणि प्रकार यमनियमांचा । इतुकें बोलतो स्ववाचा । श्रीकृष्ण या श्लोकीं. ॥ १९४ ॥

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

योगारूढ होऊं इच्छितो । योगीच कीं म्हणावा तो । त्यास श्रीकृष्ण म्हणतो । कीं त्याणें मनातें योजावें सर्वदा. ॥ १९५ ॥ एकांतीं त्याणें वसावें । म्हणजे जनसभादिकीं न बसावें । अत एव एकाकी होऊनि असावें । आणि अपरिग्रह. ॥ १९६ ॥ सर्वथा परिग्रहचि नसे । अथवा प्रारब्धें जरी लागला

असे । तरी परिग्रह टाकूनि सत्क्षेत्रीं वसे । योगसिद्ध्यर्थ तोही अपरिग्रह. ॥ १९७ ॥ कीं अभ्यासासि बैसला । ते समयींच एकाकी जाला । तरी परिग्रह ज्यास लागला । व्यग्र होणार मन त्याचें. ॥ १९८ ॥ यालागीं एकाकीपण वदोनी । वर्णिला अपरिग्रह म्हणोनी । आणि नियतचित्त शरीर या वचनीं । यम सूचवी तयाचा. ॥ १९९ ॥ कीं इंद्रियग्राम । आटोपतांच चित्ताचा संयम । होणार तोचि यम । यम म्हणिजे मुख्य आवरणें इंद्रियांचें. ॥ २०० ॥ यम म्हणजे नियत । चित्त आणि देह जयाचा निश्चित । ऐसा यतचित्तात्मा म्हणोनि भगवंत । यम सूचवी तयाचा. ॥ २०१ ॥ नियमही या श्लोकीं । त्याचा सुचविला असा कीं । तो अपरिग्रह एकाकी । म्हणूनि वर्णिला. ॥२०२॥ कीं योगास जें प्रतिकूळ । तें टाकावें सकळ । धरावें तें जें योगास अनुकूळ । स्वरूप नियमाचें इतुकेंचि. ॥ २०३ ॥ आणि एकांतवास । नियमचि म्हणावें त्यास । कीं जनसभादिविरुद्ध योगास । तें टाकूनि एकांत धरिला. ॥ २०४ ॥ आतां या यमास । आणि नियमास । प्रतिकूळ ते आस । धनादिविषयाची ॥ २०५ ॥ जो नसे निराश । त्यास बाधे आशापाश । मग योगास कैंचा अवकाश । यमनियम न पडती कानींही. ॥ २०६ ॥ यालागीं तो निराशी । कीं आशारहित म्हणावें त्यासी । भाव कीं आशा जयासी । कैंचे यमनियमही त्याला. ॥ २०७ ॥ एवं निराशपण । योगसिद्धीचें मुख्य लक्षण । यालागीं यमनियमपरायण । निराशी म्हणावें तयांतें. ॥ २०८ ॥ यमनियमांची स्थिती । बोलूनि ऐसी श्रीपती । आतां आसनाची रीती । बोलतसे स्पष्ट या श्लोकें. ॥२०९॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

अगा ! योग योजावा एकांतीं । म्हणोनि बोलिलों तुजप्रती । परी तें स्थळ अती । असावें पवित्र. ॥ २१० ॥ शुचि शुद्ध भूमिवरी । आसन स्थापावें तीवरी । तें अति स्थिर कीं न करी । डळमळूनि डगमग चित्तासी. ॥२११॥ तें न बहुत उंच । अथवा न बहु नीच । कुश आंथरूनि त्यावरीच । अजिन आणि अंबर असे ऐसें. ॥ २१२ ॥ तळीं कुश वरी अजिनासन । तें कृष्णाजिन अथवा व्याघ्राजिन । तयाहीवरी वसन । एवं स्थिर मृदु आणि पवित्र. ॥ २१३ ॥ एवं यम नियम आसन । सांगूनियां गरुडासन । क्रमें आणिकही साधन । सुचवितो या श्लोकीं. ॥ २१४ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

अगा! आसन रचूनि ऐसेपरी । बैसोनियां त्यावरी । मनाची एकाग्रता वरी। साधावी तेथें. ॥ २१५ ॥ तेथें एकाग्र मन करूनियां । आवरूनि चित्तेंद्रियक्रिया । योग योजावा आसनीं बसोनियां । बुद्धीचिया शुद्धीकारणें. ॥ २१६ ॥ मनाची एकाग्रता करावी । म्हणतां प्राणायाम सूचवी । कीं मनाची एकाग्रता व्हावी । प्राणायामें. ॥२१७॥ करूनियां प्राणायाम । करावा चित्ताचा संयम । यालागीं मागुती पुरुषोत्तम । यतचित्तत्व बोलतो. ॥ २१८ ॥ प्राणायामाच्या आवृत्ती । होतां मनाच्या संकल्पवृत्ती । चित्तसंयम करितांच राहती। भाव ऐसा. ॥ २१९ ॥ या भावें मन एकाग्र करूनी । मागुती म्हणे यतचित्त होऊनि । इंद्रियवृत्ति आणि क्रिया आवरूनी । योग योजावा म्हणतसे. ॥ २२० ॥ योग एथें कवण । वाखाणावा तरी ते खूण । बुद्धीच्या शुद्धीचें बोलतां कारण। सगुणध्यान सूचवी. ॥ २२१ ॥ जरी म्हणावा कर्मयोग । तरी यज्ञादि कर्मै तेथें अंतरंग । तेव्हां स्त्री आणि ऋत्विगादिसंग । तो एकाकी अपरिग्रह म्हणवेना. ॥ २२२ ॥ योगशब्दें हटयोग । बोलतो म्हणावा श्रीरंग । तरी न तुटे वासनासंग । हटयोगें करूनी. ॥ २२३ ॥ देहामुळें भोग नाना । त्याच्या जीवित्वाची वासना । धरूनि करिती काळवंचना । हटयोगी. ॥ २२४ ॥ देह व्हावा अजर । देह व्हावा अमर । हटयोगें उपजे आदर । या जडा शवाची. ॥ २२५ ॥ काळास वंचूनि देह । रक्षिती धरूनि त्याचा स्नेह । ऐसियानें त्यजिलें जरी गेह । तरी तें वैराग्य म्हणवेना. ॥ २२६ ॥ कोणी स्त्री कर्कशा । म्हणूनि टाकिती गृहाशा । तरी न तोडिती स्नेहपाशा । देहाचिया. ॥ २२७ ॥ जैसें वैराग्य त्याचें । तैसेंचि याचें । एवं वैराग्य तेंचि साचें । कीं प्रीति सुटे या जडा शवाची. ॥ २२८ ॥ देहप्रीति सोडी बुद्धी । तेचि बुद्धीची अत्यंत शुद्धी । या शुद्धीची सिद्धी । ध्यानें नारायणाच्या. ॥ २२९ ॥ बुद्धिशुद्धीकारण । योग योजावा म्हणे श्रीकृष्ण । तेव्हां योगशब्दें सगुण । मूर्ति ध्यावी तयाचीच. ॥ २३० ॥ योग आत्मस्वरूपाचा । तोही न बोले भगवद्वाचा । कीं शुद्धबुद्धि तेव्हां साचा । आत्मा स्फुरे बुद्धीसी. ॥ २३१ ॥ बुद्धीच्याच शुद्ध्यर्थ । एथें योग योजावा म्हणे समर्थ । एवं सगुण ध्यावा हाचि अर्थ । बोलावा एथें. ॥ २३२ ॥ आतां जों अशुद्ध बुद्धी । तों न घडे ध्यान-

योगसिद्धी। करी त्या बुद्धीचीच शुद्धी। तेव्हां योगशब्दें घडे हें ध्यान. ॥ २३३ ॥ कोणी एथें ऐसें बोलती। तरी हे शुद्धी कोणती। तांदूळ कांडिले सडिले तरी धुती। पाकसमयीं वारंवार. ॥ २३४ ॥ कर्मयोगें शुद्धी। पावली ये जन्मीं अथवा जन्मांतरीं बुद्धी। तेव्हां आत्मानात्मविवेकसिद्धी। जाली गुरु-मुखें. ॥ २३५ ॥ कांडिले बरे तांदूळ। पाकचि होणें असे केवळ। तैसा योगारूढमात्र हा निर्मळ। होऊं पाहतो. ॥ २३६ ॥ तथापि घाळूनि जळ। निर्मळही जे तांदूळ। तेही करूनि अतिनिर्मळ। पाक करिती. ॥ २३७ ॥ या आरुरुक्षूची बुद्धी। जरी पावलीच आहे शुद्धी। तरी योगारूढत्वसिद्धी। घडावी ध्यानें सगुणाच्या. ॥ २३८ ॥ आणि अष्टांगयोग। त्यांत ध्यान तें सगुणध्यानयोग। स्वस्वरूपीं चित्तवृत्तीचा योग। तो समाधी. ॥ २३९ ॥ बाणे चित्तवृत्तीचा निरोध। अथवा बाणे सर्वात्मबोध। तोंवरी अभ्यास त्या अभ्यासाचा करितां शोध। तेचि धारणा. ॥ २४० ॥ सत्त्ववृत्तींत आत्मा स्फुरे। ते वृत्ति त्या स्वरूपातें स्फुरे। ते धारणा कीं जेथें नुरे। जडवृत्तीची धारणा. ॥ २४१ ॥ धारणाचि जेव्हां निश्चळ। तोचि समाधि केवळ। क्षण-क्षणां वृत्ति चंचळ। होतां धारणेचाच होतो अभ्यास. ॥ २४२ ॥ एवं ध्यान तें सगुण। धारणा ज्याची तें निर्गुण। चित्स्वरूपीं स्थिति तें लक्षण। समाधीचें. ॥ २४३ ॥ एवं आसनीं बैसोनि योग। योजावा तो ध्यानयोग। चित्तचैत-न्यसंयोग। तो योग पुढें बोलेल. ॥ २४४ ॥ अष्टांग योग भागवतीं। कपि-लमुनि देवहूतीप्रती। सांगे तेथें ध्येयमूर्ती। सविस्तर सांगे मुकुंदाची.॥२४५॥ आरंभीं कपिलमुनि। सबीजयोग सांगतों म्हणोनि। म्हणे आणि योगाचें बीज तें पायांपासूनि। ध्यान सांगे मूर्तीचें. ॥ २४६ ॥ द्वितीय स्कंधीं येचि रीती। एकादशस्कंधीं उद्धवाप्रती। जेथें अष्टांग तेथें बोलती। पुराणांतरींही ध्यान सगुणाचें. ॥ २४७ ॥ आतां यानंतर श्लोक। तो कां बोले उत्तमश्लोक। त्याचें निमित्त सुज्ञलोक। परिसोत आधीं. ॥ २४८ ॥ ध्यानयोगबुद्धिशुद्धी-कारण। योजितां मूर्ती सगुण। आवडे तेव्हां अन्यत्र निपुण। विरक्त होय. ॥ २४९ ॥ हेचि अत्यंत शुद्धी। कीं विषयवैराग्य सिद्धबुद्धी। एवं या शु-द्धीची सिद्धी। बुद्धीस जाली. ॥ २५० ॥ परी भजन मांडलें द्वैत। मुख्य फल बाणावें अद्वैत। तो ध्यातां साकार अत्यंत। भेदसंस्कार उपजली. ॥ २५१ ॥ ध्यान म्हणतां दुसरें। ध्यावें हेंचि वाटे खरें। स्वस्वरूपध्यान एकसरें। केंवि घडे तयाला. ॥ २५२ ॥ आतां सगुण ध्यानावरी। स्वरूपधारणा सांगावी

पडे । ते धारणा उत्तम जे दों प्रकारीं । न धरवे याला तेधवां. ॥ २९३ ॥ आपली धारणा आपण । धरावी हे बाणावी खूण । आणि नाना अवयवध्यानीं जें निपुण । तें चित्त थारावें एकत्र. ॥ २९४ ॥ याकारणें कमलेक्षण । सांगतो स्वनासाग्रनिरीक्षण । कीं ध्येय आपण ही खूण । बाणावी साधका. ॥ २९५॥ आणि मनास अनादि संस्कार । कीं स्मरावें नानाकार । जरी बिंबलें ध्यान साकार । तरी नानाकार अलंकार अवयव. ॥ २९६ ॥ यालागीं स्वनासिका-प्रमात्र । जरी लक्षिती स्वनेत्र । दृष्टीसवें एकत्र । चित्त थारे. ॥ २९७ ॥ आणि नासिकाग्रीं दृष्टि थारे । तरी मनाची कल्पनाही सरे । कीं दृष्टि सर्वत्र धावरे । ते थारली एकत्र. ॥ २९८ ॥ या संस्कारें चित्त । होय जेव्हां संस्कृत । निराकारात्नी निश्चित । धरूं शके धारणा. ॥ २९९ ॥ यालागीं नासिकाग्रनिरीक्षण । बोलों पाहतो कमलेक्षण । त्याही पुढिल्या श्लोकीं लक्षण । धारणेचें बोलेल. ॥ २६० ॥ आतां बैसोनि कोणे रीती । लक्षावें नासिकाग्रा-प्रती । तें बोलेल स्वयें श्रीपती । या श्लोकीं. ॥ २६१ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

काय शिर आणि मान । हीं तिन्ही धरूनि समान । असती अचळ वर्तमान । शरीर असे ऐसें करावें हा भाव. ॥ २६२ ॥ कीं स्थिर होतां शरीर । अंतःकरण हरेतें स्थिर । तेव्हां आपण स्थिरतर । ऐसें वाटे. ॥ २६३ ॥ एवं स्थिर शरीर । करूनि होऊनि आपण स्थिर । अभ्यासीं व्हावें तत्पर । तो अभ्यास उत्तरार्धे बोलतो. ॥ २६४ ॥

उत्तरार्ध—**'संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ।'**

कीं बरविया प्रकारें । पाहूनि स्वनासिकाग्र बरें । दहा दिशा एकसरें । न पाहतां पाहावें नासिकाग्रमात्र. ॥ २६५ ॥ नासाग्र ऐसें लक्षूनि । या लक्षें मन संयमूनी । स्वरूपधारणा धरावी तेही सोडूनी । ऐसें बोलेल आतां या दुसऱ्या श्लोकें. ॥ २६६ ॥

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तरीती निश्चित । मन संयमूनि व्हावें मच्चित्त । म्हणजे चित्तीं प्रकाशक अत्यंत । जो मी स्मरावें त्या मातें. ॥ २६७ ॥ ऐसा होय तेव्हां युक्त । म्हणजे

चित्त स्वरूपीं प्रयुक्त । आणि मत्पर म्हणजे माझा भक्त । कीं मीच परसिद्धि-दायक जयाचा. ॥ २६८ ॥ कीं सगुणध्यानयोगीं । प्रीति बाणली माझिया-लागीं । मीचि थोर ज्यास ऐसा योगी । बसे धारणा ऐसी धरूनी. ॥ २६९ ॥ सोडोनि नासाग्रनिरीक्षण । धारणा धरायाचें लक्षण । हें बोलिला कमलेक्षण । उत्तरार्धे. ॥ २७० ॥ कीं यमनियमांचीं आंगे । पूर्वार्धीं त्याचिया प्रसंगें । सूचवूनि उत्तरार्धें श्रीरंगें । धारणा त्याची वर्णिली. ॥ २७१ ॥ कीं यमनियमांविना । या साधनासि कोणी पावेना । हें सूचवावया साधकजना । आधीं यम नियम त्याचे बोलतो. ॥ २७२ ॥ तत्रापि सगुणध्यान । करितां पावला समाधान । म्हणोनि आतां यमनियमसाधन । विशेष पूर्वे यमनियमांही परीस. ॥ २७३ ॥ कीं प्रशांत ज्याची बुद्धी । ते ध्यातां सगुण पावली शुद्धी । प्रशांतता ज्यास त्यास इंद्रियजयसिद्धी । दृढ यम ऐसा जयाचा. ॥ २७४ ॥ ब्रह्मचारी व्रती परम । या गोष्टींत सूचवी नियम । कीं योगास अनुकूळ तें स्वीकारी उत्तम । योगप्रतिकूळ तें टाकी. ॥२७५॥ टाकी योगप्रतिकूळ । धरी जें योगास अनुकूळ । या त्यागयोगीं भयविव्हळ । नव्हे कीं असे जो मत्पर. ॥२७६॥ सिद्धिदाता माझा हरी । ऐसा भाव ज्याच्या अंतरीं । तो मत्पर भय न धरी । योगविघ्नाचें. ॥ २७७ ॥ ऐसा पूर्वार्धेकरूनी । साधक आधीं वर्णूनी । उत्तरार्धें मन संयमूनी । मच्चित्त असतो हें बोले. ॥ २७८ ॥ या श्लोकीं हरी । धारणा बोलिला परी । समाधि हेचि धारणा जरी । न येती लय विक्षेप. ॥ २७९ ॥ निद्रेस म्हणावें लय । विक्षेपकल्पना हा निर्णय । या दोहींकरितां होय । समाधिभंग. ॥ २८० ॥ त्यांत युक्ताहारविहार । हीं नियमांगें बोले सर्वेश्वर । निद्रालस्याचा परिहार । त्या उपायें. ॥ २८१ ॥ विक्षेप नानाकार । कल्पना उठे वारंवार । त्यास उपाय प्रत्याहार । अष्टांगाचें अंग तेंही. ॥ २८२ ॥ त्यांत जन्मांतरयोगभ्रष्ट । ज्यास साधने पूर्वजन्मीं यथेष्ट । घडलीं त्याला विना कष्ट । योग बाणे. ॥ २८३ ॥ किंवा आत्मज्ञ आणि सगुणभक्त । सगुणीं प्रीती-विषयीं विरक्त । विक्षेपापासूनि मुक्त । चित्त त्याचें होतें अनायासें. ॥ २८४ ॥ **'तेषामहं समुद्धर्ता'** । ऐसें द्वादशीं विश्वभर्ता । म्हणेल कीं त्याच्या योगसिद्धीचा कर्ता । मी स्वयें होतसें. ॥ २८५ ॥ कीं **'अनन्येनैव योगेन । मां ध्यायंत'** ऐसें मधुसूदन । बोलेल कीं अनन्ययोगेंचि ध्यान । माझें जयां. ॥ २८६ ॥ तयांचा म्हणे मी उद्धर्ता । तेव्हां त्यांची योगसिद्धिकर्ता । मी क्षीराब्धिकन्येचा भर्ता । सूचवी ऐसें. ॥ २८७ ॥ भक्त ऐसा धरी धारणा । तो तेचि समाधि-

बाणे अंतःकरणा । न लगे त्या कृष्णशरणा । प्रत्याहाराची खटपट. ॥ २८८ ॥ प्रस्तुतीं शार्ङ्गधर । या साधकां म्हणे मत्पर । यालागीं एथें प्रत्याहार । अंग अष्टांगाचें न दावी. ॥ २८९ ॥ आणि अव्यक्तोपासक । योगभ्रष्ट जो साधक । तो पूर्वाभ्यासेंचि आत्यंतिक । समाधि पावे अनायासें. ॥ २९० ॥ या योगभ्रष्टप्रकरणीं । याच अध्यायांत चक्रपाणी । बोलेल यालागीं एथें वाणी । न बोले प्रत्याहाराची. ॥ २९१ ॥ प्रस्तुतीं योगी मत्पर । म्हणूनि बोलिला जो साधक नर । त्याचा समाधिपर्यंत सर्वेश्वर । योग बोलोनि मग प्रत्याहार बोलेल. ॥ २९२ ॥ 'संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा' म्हणोनी । प्रत्याहारलक्षण या श्लोकापासूनी । श्रीकृष्ण बोलेल बोलोनी । याचा समाधियोग तेथपर्यंत. ॥ २९३ ॥ एवं ऐसा प्रत्याहार. । तो विक्षेपाचा परिहार । लयपरिहारप्रकार । अपेक्षी तयां सर्वांसही. ॥ २९४ ॥ कीं प्रारब्धें लागला असे देह । जरी टाकिला त्याचा स्नेह । आहारनिद्रा निःसंदेह । पाहिजे त्यासी. ॥ २९५ ॥ लय निद्रा समाधींत । न एथेंही भगवंत । या पुढिलिया श्लोकापुढें अव्यवहित । त्या श्लोकांत बोलेल. ॥ २९६ ॥ या श्लोकीं धारणा । बोलिली ज्याच्या अंतःकरणा । त्याच्या प्रातीच्या विवरणा । बोलतो या श्लोकें. ॥ २९७ ॥

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

अर्जुना ! या प्रकारें चित्त । जो सदा योजी योगव्रत । ज्या योगियांचें नियत । मन असे. ॥ २९८ ॥ तो पावतो परम शांति । निर्वाणपरमा जीस म्हणती । परमनिर्वाण बोलती । कैवल्यातें. ॥ २९९ ॥ कैवल्य तें परम । जें शुद्ध निर्गुणब्रह्म । तें सर्वदा सर्वत्र निर्धर्म । स्फुरे स्पष्ट. ॥ ३०० ॥ कामादि अशांत ऊर्मी । लेश नसती त्या ब्रह्मीं । जेथें तूं आणि मी । भेद कांहीं दिसेना. ॥ ३०१ ॥ ज्यास बाणे हा अनुभव । त्यातें सहज शांतिवैभव । जीवन्मुक्त तो मानव । म्हणावा तेव्हां. ॥ ३०२ ॥ पावतो ऐशा शांतीतें । जो अधिष्ठूनि असे मातें । कीं माझ्या ब्रह्मानुभवातें । नसे खंडत्व. ॥ ३०३ ॥ अखंड निर्गुणाचा अनुभव । तेथें अखंड शांतीचें वैभव । हे माझी शांति ही पावती मानव । योगेंकरूनी. ॥ ३०४ ॥ एवं ऐसी धारणा । तेचि समाधि बाणे अंतःकरणा । तेव्हां या शांतीच्या खुणा । तो पावे. ॥ ३०५ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोलेल उत्तमश्लोक । त्या दों श्लोकांचें सुज्ञलोक । निमित्त

आर्धी परिसोत. ॥ ३०६ ॥ कीं स्वभक्त योगनिष्ठ । त्यांचें आपण पुरवितों अभीष्ट । ते सिद्ध होती न लागतां कष्ट । त्यांत हा मत्पर म्हणूनि वर्णिला. ॥ ३०७ ॥ कीं यमादि सात अंगें । समाधीपर्यंत वर्णिलीं श्रीरंगें । अनायास-प्राप्तिप्रसंगें । प्रत्याहार नाहीं वर्णिला. ॥ ३०८ ॥ अनायासें पावे मत्पर । अथवा योगभ्रष्ट नर । कीं योगाभ्यासीं जन्मांतर । क्रमिलें ज्यानें. ॥ ३०९ ॥ एवं विक्षेपकल्पना । स्वभक्तास कीं योगभ्रष्टास असेना । परि निद्राधर्म देहाचा सुटेना । देहपातपर्यंत. ॥ ३१० ॥ त्यास निद्रा आहारविहार । नियत होतां निद्राविकार। न करूं शके बलात्कार । त्यास समाधि माजी ते निद्रा. ॥३११॥ योगाभ्यासी जन्मांतरीं । तोही नियत निद्रा आहार न करी । तरी निद्रासमाधीतें परिहरी । तयाच्याही. ॥ ३१२ ॥ आतां भक्तांचीं विघ्नें देव । परिहरी तो देवाधिदेव । तरि निद्रापरिहारही स्वयमेव । तोचि करील म्हणावा समाधींत. ॥ ३१३ ॥ धान्य भक्ताचे घरीं । तो स्वयें रांधी भोजन करी । त्यास पाहिजे कां परी । भगवंत. ॥ ३१४ ॥ चालायास उपाय । आपलेच दोन्ही पाय । एथें पाहिजे त्यास काय । परमगतिदाता भगवंत. ॥ ३१५ ॥ पांडवांहातीं युद्ध । करवूनि दे त्यांस राज्यसमृद्ध । त्यांस असाध्य तें स्वयें सिद्ध । कार्य करूनि दाखवी. ॥ ३१६ ॥ किंबहुना विश्वरूपीं । कौरव मारूनि दावी तथापी । त्याचेच हातें ते पापी । मारविले समस्त. ॥ ३१७ ॥ स्वयें भक्तांची योगसिद्धी । स्वयेंचि त्यांची साधनसमृद्धी । तथापि दावी ऐसी प्रसिद्धी । कीं तेही करिती योगप्रयत्न. ॥ ३१८ ॥ तथापि इतरां दुर्लभ । तें त्यांस करी अति-सुलभ । सोपे यत्न श्रीवल्लभ । त्यांचे हातीं करवितो. ॥ ३१९ ॥ एवं जे स्व-भक्त । आणि योगभ्रष्ट विरक्त । आणि याचि जन्मीं उपासिती अव्यक्त । योगयत्न इतुक्यांसही. ॥ ३२० ॥ त्यांत योगीं स्मरतां स्वरूप । जो नाना क-ल्पनारूप । तो परिहारणें विक्षेप । क्लेशसाध्य अष्टांगीं. ॥ ३२१ ॥ त्या विक्षेपाचा परिहार । होय आणि सिद्धीतें सत्वर । स्वभक्त पावेच ऐसा सर्वेश्वर । स्वभ-क्तियोग देतो तयासी. ॥ ३२२ ॥ श्रवणकीर्तनें जैसा जैसा । मळ मनाचा जातो तैसा तैसा । चित्तीं चित्स्वरूपाचा ठसा । स्पष्ट दिसतो. ॥ ३२३ ॥ प्रतिपदीं हें भागवतीं । शुकादि योगी वर्णिती । अष्टांगयोगाच्या सांगतां रीती । सिद्धि ध्यानयोगें सगुणाच्या. ॥ ३२४ ॥ एवं ध्यातां सगुणरूप । विघ्न न करी विक्षेप । समाधि स्थैर्य तो प्रताप । सगुणं ध्यानाचा. ॥ ३२५ ॥ सुगम नि-

द्रापरिहार । युक्तनिद्रा आहारविहार । म्हणोनि या प्रसंगें तो प्रकार । बोलतो या श्लोकें करूनी. ॥ ३२६ ॥

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

अर्जुना! जो अत्यंत भक्षी । तो स्वस्वरूपातें काय लक्षी । तटतटती ज्याच्या कुक्षी । बोट न रुते रोंवितां. ॥ ३२७ ॥ यालागीं जो भक्षी बहुत । त्यास योग नसे निश्चित । आणि त्यासही एकांत । न साधे जो कांहींच भक्षीना. ॥ ३२८ ॥ कीं अन्नावीण । विकळ होय अंतःकरण । तो जरी योगनिपुण । न बाणे योग ते समयीं तैशासही. ॥ ३२९ ॥ व्यतिरेक आणि अन्वय । दोन्ही योगीं हा निश्चय । योग आणि एकांत शब्दद्वय । दोंपरी योजिले या भावें. ॥ ३३० ॥ योगशब्द उभयत्रही । एकांतशब्द विशेषें कांहीं । अन्वयाकडे जैसा तैसा नाहीं । व्यतिरेकाकडे. ॥ ३३१ ॥ कीं एका चित्स्वरूपांत । दिसे सर्वा जडाचा अंत । तो योग बोलावा एकांत । जेंवि एका हेमीं नाना अलंकार. ॥ ३३२ ॥ व्यतिरेकयोगीं योगियास । एकांताचा ऐसा न दिसे विलास । एकांत बाणोनिही त्यास । एकांत ऐसा दिसेना. ॥ ३३३ ॥ कीं जडावेगळें जें स्वरूप । त्यांत सत्त्वही जालें चिद्रूप । परी तेचि सर्व हा प्रताप । न दिसे त्यांत अन्वय समाधीचा. ॥ ३३४ ॥ ज्यांत मन जालें उन्मन । तेंचि सर्वचैतन्यघन । एकांत या भावें सज्जन । निर्गुणसमाधीसही म्हणती. ॥ ३३५ ॥ परि हा वेगळाचि अनुभव । न दिसे हें तेथें वैभव । बोले हृदयीं धरूनि हा भाव । योग एकांत हीं भिन्ननांवें भगवंत. ॥ ३३६ ॥ एवं द्विविध योगही निश्चित । न साधती त्यास जो भक्षी अत्यंत । आणि जो नसे कांहीं भक्षित । योग दोन्ही न साधती तयासी. ॥ ३३७ ॥ आणि जो निजे बहुत । असाध्य त्यातेंही निश्चित । अथवा अखंड जागाच अत्यंत । योग असाध्य त्यातेंही. ॥ ३३८ ॥ यालागीं युक्त आहार । आणि युक्त ज्याचा विहार । युक्त निद्रा युक्त जागर । आणि कर्मीं चेष्टाही युक्त जयाच्या. ॥ ३३९ ॥ योगसिद्धि त्याला । कीं युक्तपण इतुकिया गोष्टींत ज्याला । ज्या योगसिद्धींत बोलिला । नाश दुःखा अनादीचा. ॥ ३४० ॥ आहारयुक्त ऐसा । कीं ज्याचा आहार जितका जैसा । त्यांत योगास अनुकूळ तितका तैसा । घेणें आहार तो युक्त. ॥ ३४१ ॥ भक्षितां अन्न फार । पासला पडों पाहे नर । ढरढरां येती

ढेकर । योग कैंचा तयासी. ॥ ३४२ ॥ आणि न भरतां उदर । अल्प घेतां आहार । योगीं नव्हे चित्त स्थिर । नव्हतां शांति क्षुधेची. ॥ ३४३ ॥ जित-किया आहारें चित्त । योगीं थारे उल्हाससहित । हे खूण समजावी निश्चित । ज्याची त्यानें. ॥ ३४४ ॥ हा नव्हे हटयोग । कीं अन्न भरावें दोन भाग । एक उदकें चतुर्थ विभाग । रिता ठेवावा पोटाचा. ॥३४५॥ वायुधारणा जेथें । हा हटनियम तेथें । तोचि नियम एथें । कीं चित्त उल्हासयुक्त थारे स्वरूपीं. ॥ ३४६ ॥ एवं ज्या देशीं जो आहार । त्यांतही पवित्र प्रकार । तोचि घ्यावा कीं दढतर । अभ्यास त्याच अन्नाचा. ॥ ३४७ ॥ अन्न टाकूनि पर्णें । खातां लागे हगवण । साधील येऊनि कवण । योग त्याचा. ॥ ३४८ ॥ शरीर पर्णाहार सोसी । तरी अन्नाची धरूं नये असोसी । होऊनि अरण्यवासी । पर्णें भक्षूनि योग साधावा. ॥ ३४९ ॥ ऐसेंचि कदन्न अथवा रूक्ष । सोसतां होऊनि सापेक्ष । सदन्नसघृतदक्ष । योगाभ्यासी न इच्छिती. ॥ ३५० ॥ एवं योगास अनुकूळ । तें भक्षावें टाकावें प्रतिकूळ । ऐसाच अगत्य केवळ । विहारही तितकाच. ॥ ३५१ ॥ विहार गमनागमन । योगार्थ करिती योगीजन । स्नान पान भोजन । गमनागमन यदर्थ. ॥ ३५२ ॥ तोही बहु विहार । क-रितां होय श्रांत फार । चित्त त्याचें स्वरूपाकार । नव्हे साधकाचें. ॥ ३५३ ॥ आणि विहार न करी कांहीं । एकाग्र मन नव्हे तयाचेंही । कीं दडोनि राहणें याचा नाहीं । अभ्यास ज्याला. ॥ ३५४ ॥ ज्याला फिरणेंचि नावडे । तो जरी एकेचि ठायीं दडे । त्याची योगसिद्धि घडे । तितकियानेंचि. ॥ ३५५ ॥ एवं युक्ताहार । आणि युक्त विहार । तोचि कीं जो करिता प्रकार । योगस्व-रूपीं थारे चित्त. ॥ ३५६ ॥ कर्मींही याच रीती । युक्तचि अंगचेष्टा ज्याच्या होती । कीं योगार्थ रक्षणें शरीरस्थिती । तदर्थ अगत्य अंगचेष्टा. ॥ ३५७ ॥ वेदोक्त नित्यकर्में करी । तें योगास अनुकूळ त्याचपरी । अत्यंत जपतपावरी । न धरी आदर. ॥ ३५८ ॥ गायत्रीचा जप उत्तम । तो एकसहस्र शत म-ध्यम । कनिष्ठ जपाचा नेम । दशकमात्र श्रुतिसिद्ध. ॥ ३५९ ॥

श्रुति—'सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।'

श्रुत्यर्थ—स्पष्ट श्रुतीचा अर्थ । एवं शुद्धचित्तयोगाभ्यासीं कृतार्थ । अगत्यविधिपरिपालनार्थ । कर्में करी. ॥ ३६० ॥ त्यांत गायत्रीचा जप । करितां स्फुरे जरी स्वरूप । विघरलें आणि थिजलें तूप ।

भिन्न नसती. ॥ ३६१ ॥ अन्वयें आत्मा स्मरे । त्यास जडीं नगीं आत्महेम स्फुरे । एवं जप आणि योग यासी तुरे । वेगळेपण. ॥ ३६२ ॥ 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' । म्हणोनि कृष्ण अंतर्यामीं । पुढें बोलेल कीं जपयज्ञ मी । सर्वां यज्ञांत. ॥ ३६३ ॥ ऐसा एकाग्रतेचा जप । तो जपयज्ञ भगवत्स्वरूप । योगास अनुकूळ हें तप । तो साधकही कर्मीं युक्तचेष्ट. ॥ ३६४ ॥ ऐसा घडतां जप । परादिवाचांचें रूप । होय अवघें स्वरूप । बाणे समाधी.॥३६५॥ कीं शब्दस्फूर्ति राहे । तरी निर्विशेष योग होत आहे । आणि शब्दीं स्वरूप पाहे । तरी योग सविशेष तोही म्हणावा. ॥ ३६६ ॥ न बाणतां दोन्ही रीती। जे जपचि फार करिती । ते इतरांहूनि बरे परि योगगती । अंतरे योगियाची. ॥ ३६७ ॥ तो नव्हे कर्मीं युक्तचेष्ट । कीं हे चित्तशुद्धीनिमित्त कष्ट । हा चित्त योजूं लागला स्पष्ट । स्पष्टतर स्वस्वरूपीं. ॥ ३६८ ॥ आतां निद्रा जागृती । उभयत्र युक्त ये रीती । कीं न बहु निजे अथवा अती । जागाच नित्य न असे. ॥ ३६९ ॥ कीं जरी बहुतचि निजे । तरी तमोगुणें चित्त भिजे । भिजट फार होतां न शिजे । दाळ तुरीची जे रीती. ॥ ३७० ॥ आणि काळ वेंचूनी । निद्रेंत जाय योगावांचूनी । जों जों निजे तों तों दिनदिनीं । वाढोंच लागे निद्राही. ॥ ३७१ ॥ जागाचि असे जरी । योगीं निद्रा लागे तरी । एवं योगीं निद्रा न ये यापरी । तावन्मात्र करी निद्राही. ॥ ३७२ ॥ न बहु होय निद्रित । न बहु असे जागृत । त्यास योग बाणे जो अत्यंत । नाशी अनादि दुःखें तीं.॥ ३७३ ॥ एवं आहार विहार । आणि कर्मीं चेष्टा हे सकळ प्रकार । बोलिले कीं ऐशियास विकार । लय न करी अभ्यासी. ॥ ३७४ ॥ कीं बहुत होतां आहार । निद्राच येऊं लागे फार । केवळ राहतां निराहार । निद्राच ये रूपें मूर्छेच्या. ॥ ३७५ ॥ बहुत होतां विहार । श्रमें निद्राच ये फार । कांहींच न करितां विहार । क्षुधामांद्य. ॥ ३७६ ॥ क्षुधा मंद जेव्हां । अन्न न चले तेव्हां । निद्रा नये आणि तेधवां । योगीं न थारे चित्तही. ॥ ३७७ ॥ तथापि चित्त लागे जरी । निद्रा घाला घाली वरी । एवं ही सर्व नियमाची परी । लय परिहाराकारणें. ॥ ३७८ ॥ एवं आहारादि नियम । होतां योग बाणे परम । तो समाधि अत्युत्तम । त्याचें लक्षण आतां या श्लोकीं. ॥ ३७९ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

अगा! जेव्हां विशेषें नियत । उक्तप्रकारीं नेमिलें जें अत्यंत । तें आत्मस्वरूपींच थारे चित्त । म्हणावा योगारूढ तेव्हां तो योगी. ॥ ३८० ॥ आत्मस्वरूपींच स्थिर । चित्त होय म्हणतां सर्वेश्वर । योगरहस्य चमत्कार । सूचवी एथें. ॥ ३८१ ॥ कीं जों स्फुरे आत्मप्रत्यय । तोंचिवरी चित्त चिन्मय । त्यांत कांहीं विस्मृति होय । समाधिभंग ते काळीं. ॥ ३८२ ॥ आत्मत्वें स्फुरे स्वस्वरूप । तेथें विस्मृति पडतांच विक्षेप । कल्पना उठे नानारूप । भंगे समाधी. ॥ ३८३ ॥ त्या विस्मृतीचें निमित्त । होतें तेथें तेंचि चित्त । कीं वैराग्य न असे अत्यंत । चित्तासि ज्या. ॥ ३८४ ॥ ज्याची ज्याची आवडी । त्यावरी पडे स्मृतीची उडी । एवं थिता समाधि मोडी । लेशाही प्रीति विषयांची. ॥ ३८५ ॥ ते नसे जयाला । समाधिस्थैर्य बाणे तयाला । म्हणोनि कृष्ण म्हणे याला । कीं निस्पृह जो सर्व कामापासूनी. ॥ ३८६ ॥ एवं निस्पृहा न विक्षेप । कीं ज्यास आवडे एक स्वरूप । लयपरिहाराचें तें जें रूप । तें युक्ताहारविहारत्वींच बोलिलें. ॥ ३८७ ॥ एवं विक्षेप कल्पनेतें म्हणती । तेव्हां स्वप्न किंवा जागृती । कीं निद्रेंतही देखती । नानारूपें तें स्वप्न. ॥ ३८८ ॥ एवं स्वप्न आणि जागृती । कल्पनेंत अवस्था दोनी दिसती । निद्रा म्हणावी नुसती । ते सुषुप्ति अत्यंत. ॥ ३८९ ॥ एवं विक्षेप आणि लय । तेव्हां स्फुरे अवस्थात्रय । जेव्हां चित्त स्वस्वरूपमय । तेव्हां तुर्यावस्था चतुर्थी. ॥ ३९० ॥ एवं आत्मा तुर्यातीत । तेव्हां तदाकार होय चित्त । ते तुर्या म्हणावी शुद्ध अत्यंत । शबल तुर्या अन्वय समाधी. ॥३९१॥ कीं दिसे स्वदेहादि विश्व । ते जागृति तदभिमानी अत एव विश्व । तें विश्व दिसे अविश्व । शबल तुर्या ते म्हणावी. ॥ ३९२ ॥ एवं व्यतिरेकें अथवा अन्वयें । स्वचित्तीं स्फुरे आत्मा स्वयें । जोंपर्यंत तोंवरी निश्चयें । अवस्था तुर्या ते म्हणावी. ॥ ३९३ ॥ प्रस्तुतीं म्हणे अच्युत । कीं जेव्हां आत्मस्वरूपींच चित्त । थारे तेव्हां आरूढ निश्चित । ऐसें म्हणतांच हे तुर्या. ॥ ३९४ ॥ चित्ताची प्रत्येक वृत्ती । तेव्हां आत्मयास प्रत्यगात्मा म्हणती । तुर्याभिमानी अधिपती । तोचि तेव्हां तुर्येचा. ॥ ३९५ ॥ एवं लय आणि विक्षेप । निरसलें दोहींचें स्वरूप । चित्त चित्स्वरूपीं चित्स्वरूप । होऊनि जेव्हां थारलें. ॥३९६॥ तें चित्त कां होतें चंचळ । आणि कोण्या गुणें जालें निश्चळ । हें उपमारूपें घननीळ । बोलतो आतां या श्लोकीं. ॥ ३९७ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

अगा अर्जुना ! दीप । वारा लागतां पावे कंप । विषयवासनेनें ऐसें रूप । होतें पहिलें जया चित्ताचें. ॥ ३९८ ॥ ज्या स्थळीं चंचळ नसे समीर । तें स्थळ निर्वात म्हणती नर । त्या निर्वातस्थळीं स्थिर । दीप जैसा. ॥ ३९९ ॥ ऐसें योगियाचें चित्त । जें वैराग्याच्या बळें यत । यत म्हणजे नियत । नेमिलें वासनेवेगळें करूनि. ॥ ४०० ॥ तें त्या योगियाचें चित्त । जो त्यास आत्मत्वीं होता योजित । म्हणजे अभ्यासीं होता रत । समाधि बाणला तयासी. ॥४०१॥ एवं वैराग्य आणि अभ्यास । दोंचि उपायें वळवावें चित्तास । हें अर्जुनातें श्रीनिवास । प्रश्नोत्तरीं याच अध्यायांत बोलेल. ॥ ४०२ ॥ तोचि भाव एथें दावी । अर्जुनास हे कळा नसे ठावी । म्हणोनि करितां प्रश्न या भावीं । उत्तर देईल श्रीकृष्ण. ॥ ४०३ ॥ एवं ज्या आकाशीं दीप । समीरें होतां अति सकंप । निर्वात होतां स्थैर्यरूप । त्याच आकाशीं पावला. ॥ ४०४ ॥ ऐसें ज्या स्वरूपीं चित्त । वासनेनें होतें भ्रमत । वैराग्याभ्यासें अत्यंत । स्थैर्य त्याचें स्वरूपीं पावलें. ॥ ४०५ ॥ आतां यानंतर श्लोक । जो कां बोलेल उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आधीं. ॥ ४०६ ॥ निवातशब्दें निर्वासना । आणि **'युंजतो योगम्'** म्हणतां सूचना । अभ्यासाची दाविली कीं या दों विना । न बाणे समाधी. ॥ ४०७ ॥ परि वैराग्य उपजे जयास । समाधीच बाणावा तयास । करणें लागे कां अभ्यास । स्थळ ऐसें पूर्वपक्षाचें. ॥ ४०८ ॥ कीं स्वरूपास चित्त । स्पर्शे तेव्हां अभ्यास नियत । तेथें न थारतां उचित । अभ्यास करणें. ॥ ४०९ ॥ तेथें न थारायास मूळ । विषयवासना ओंगळ । जो मुमुक्षु विरक्त प्रांजळ । न थारे चित्त कां तयाचें. ॥ ४१० ॥ अभ्यास तेव्हां निश्चित । कीं स्वरूपास लागे चित्त । कीं वाचेस लागे श्लोकार्ध सांत । अभ्यास घोषाचा तरी घडे. ॥ ४११ ॥ गुरुमुखें वेदऋचा । आयके परि उच्चारूं न शके वाचा । घोष अभ्यास पाठ करायाचा । केंवि घडे तयासी. ॥ ४१२ ॥ वासनारूप पाप । नसतां कां उठे विक्षेप । कां चित्त विसरे स्वरूप । कां समाधिभंग कां अभ्यास. ॥ ४१३ ॥ स्वस्वरूपीं न लागे चित्त । तों अभ्यास न घडे निश्चित । स्वरूपीं लागतांच अत्यंत । समाधि बाणावा विरक्तासी. ॥ ४१४ ॥ ऐसें संशयाचें स्थळ । परी येथें अभ्यासासि एक मूळ । कीं तेव्हां नव्हे चित्त चंचळ । विरक्ताचेंही. ॥ ४१५ ॥ कीं स्वरूपानंद चाखे । नि-

जानंदें चित्त माखे । तेव्हां तें आपणास राखे । स्वरूपीं स्वरूपाकार करी. ॥ ४१६ ॥ कर्दमजळांतील मासा । क्षीरसागरीं पडतां जैसा । परम सुखी होय तैसा । भाव चित्ताचा निजसुखीं. ॥ ४१७ ॥ आत्माच सुख केवळ । परि सुख न वाटे जों वृत्तीची चळवळ । वृत्ति राहतां निश्चळ । ये.अनुभवास सुखरूपें. ॥ ४१८ ॥ विवेकें वैराग्य धरी । परि चित्तास अभ्यास आकारीं । तें योजितां निराकारीं । कोंडणी मानी आपणातें. ॥ ४१९ ॥ म्हणोनि योजितां चित्त । योजिलें न राहे अत्यंत । तें पुनःपुन्हा योजितां त्यांत । थारों लागे हळहळू. ॥ ४२० ॥ जैसी राजपत्नी नवोढा मनोरमा । मातृमुखें जाणोनि भर्तृमहिमा । बैसोनि अंकीं ही परमा । जाऊंच पाहे उठूनि. ॥ ४२१ ॥ जों जों वाढे सलगी । तों तों अधिक थारे पलंगीं । गोडी घेतां अंगसंगीं । ढकलिली तरी ढकलेना. ॥ ४२२ ॥ तैसें चित्त घडीघडी । अभ्यासीं घे स्वरूपाची गोडी । स्थिरत्व बाणतां न सोडी । अनुभव तो आनंदाचा. ॥ ४२३ ॥ पोटीं इत्यादि भाव । धरूनि अभ्यास देव । विरक्तासही बोलोनि देवाधिदेव । स्थिति सुखानुभवें बोलतो दों श्लोकीं. ॥ ४२४ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥
सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

अगा! जेथें निरोधिलें चित्त । उपरमातें असे पावत । म्हणजे स्वरूपीं स्वरूपमय असे होत । जडवृत्तिस्मरण टाकूनी. ॥४२५॥ जेथें आत्मयाचकरूनी । चित्त आत्माकार होऊनी । आत्मयाचमाजी आत्मयातें लक्षूनी । संतोषतें. ॥ ४२६ ॥ जैसे नेत्र दीपेंच करूनी । दीपातें पाहती ज्या सदनीं । तें सदनही दिसेना नयनीं । देहादिप्रपंच तेव्हां ये रीती. ॥ ४२७ ॥ ज्याकरितां दिसे देहादि जग । दोरीं दोराचकरितां जैसा भुजंग । त्या दोरेंच तो दोर पाहतां मग । भुजंग दृष्टीस दिसेना. ॥ ४२८ ॥ या भावें म्हणे भगवंत । कीं आत्मस्वरूपेंच आत्मयास चित्त । पाहे तेव्हां असे पावत । संतोषातें. ॥४२९॥ कीं आत्माच दिसे अन्य कांहीं । जडप्रपंच भासत नाहीं । भाव कीं वृत्तिप्रवाहीं । चित्त नसे ते समयीं. ॥ ४३० ॥ अगा! तें म्हणावें सुख । जेथें वृत्तीचें दिसेना मुख । वृत्तिजडत्व तेथें दुःख । हें सुख तों आत्यंतिक त्या परतें. ॥४३१॥ आत्यंतिक शब्देंकरूनी । मनीं सामवेदश्रुतीतें धरूनी । आत्मसुखानुभव त्या वरूनी । सूचविला येथें. ॥ ४३२ ॥

श्रुति—'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति।
अथ यदल्पं तन्मर्त्यं तद्दुःखम् ॥'

श्रुत्यर्थ—भूमा म्हणजे अनंत । सर्वथा न असे ज्यास अंत । जो ऐसा अनंत तोचि अत्यंत । सुख म्हणावा. ॥ ४३३ ॥ ज्यास म्हणावें अनंत । त्यासचि म्हणावें अत्यंत । अत्यंतातेंच निश्चित । आत्यंतिक म्हणावें. ॥ ४३४ ॥ अंत नसे त्यास संत । आणि वेद म्हणती अनंत । आणि जें अतिक्रमूनि असे अंत । तें अत्यंत अनंत तेंचि या अर्थे. ॥ ४३५ ॥ ज्यास असे अंत । सुख नसे त्यांत । वृत्ति तितकी अंतवंत । अत्यंत तें जें असे अतिक्रमूनि त्यातेंही. ॥ ४३६ ॥ श्रुतिही म्हणे कांहीं । जें अल्प त्यांत सुख नाहीं । अल्पीं त्या सुख नसोनि ही । अल्प तें दुःख आणि नश्वर. ॥ ४३७ ॥ एवं आत्मा सुखस्वरूप । चित्त जड अल्प दुःखरूप । त्यास विसरोनि सदा सकंप । कांपे वासनासमीरें. ॥ ४३८ ॥ वैराग्य आणि अभ्यास । दोहींकरूनि चित्तास । इतर वृत्तिस्मृतिनिरास । होतां समरसे आत्मत्वीं. ॥४३९॥ तेव्हां अनुभवा ये स्वरूप । तेंचि आत्मसुखानुभवरूप । जेव्हां चित्त होय निःकंप । दीप जैसा निर्वातीं. ॥ ४४० ॥ जडवृत्ति तितकी अंतवंत । अतिक्रमूनि ते सर्व अंत । असे तें सुख अनंत । अत्यंत म्हणावें या अर्थे. ॥ ४४१ ॥ तें सुख अनंत परि निर्गुण । त्यांत नसे अनुभवाची खूण । अमृत गोड परि रसनेवीण । नेणे गोडी आपुली. ॥ ४४२ ॥ एवं चित्तवृत्तीकरूनी । सुख तें जाणावें तन्मय होऊनी । तें अत्यंतचि सुख म्हणोनी । आत्यंतिक म्हणावें त्या चित्तें. ॥ ४४३ ॥ याभावें म्हणे हरी । आत्यंतिक सुख यापरी । तें योगी जाणेल जेव्हां त्या उपरी । तत्त्वापासूनि तेव्हां च्यवेना. ॥ ४४४ ॥ सुखस्वरूपाची गोडी । लागतां चित्त त्यातें न सोडी । चंचलत्वादि सर्व खोडी । सोडी गोडी सुखाची लागतां. ॥ ४४५ ॥ तें सुख अतींद्रिय । कीं बुद्धि होतां तन्मय । त्या बुद्धीनें ग्राह्यही निश्चय । अगम्य इंद्रियां सुख तें. ॥ ४४६ ॥ सुगंध पुष्पहार । परि अज्ञानें भासला सर्पाकार । निरसूनि दृष्टिभ्रमविकार । शुद्ध दृष्टीनें पहावा. ॥ ४४७ ॥ हारीं स्पर्शले नेत्र । परि भ्रमें जालें भयाचें पात्र । बुद्धि स्पर्शोनि चिन्मात्र । भी इंद्रियभ्रमें जडत्वें त्या तेंचि. ॥ ४४८ ॥ सर्प भासला जरी हार । सुगंध सुख दे वारंवार । तथापि सर्पाकार । भय मागुती उपजवी. ॥ ४४९ ॥ तैसा आत्माचं विषय ।

आणि तोचि इंद्रियसमुदाय । विषयसुखही देऊनि भय । जडत्वभासें उपजवी. ॥ ४९० ॥ सुख विषयभोगीं तेंची । जडीं सुखाची वार्ता कैंची? । परि न कळतां शुद्ध खूण त्याची । दुःख उपजे जडत्वें. ॥ ४९१ ॥ भ्रम सर्पत्वाचा निरसे । तेव्हां तो हार दृष्टी दिसे । तैसा इंद्रियांस न असे । साक्षात्कार स्वरूपाचा. ॥ ४९२ ॥ दार्ष्टांतिकीं बुद्धि दृष्टांतीं दृष्टी । भ्रम इंद्रियें सर्प हे सृष्टी । भ्रमा इंद्रियांवेगळी होतां तुष्टी । अधिष्ठान हार लक्षितां ते पावे. ॥ ४९३ ॥ बुद्धिग्राह्य तें अद्वय । आणि म्हणे अतींद्रिय । त्याचा भावार्थनिर्णय । या प्रकारें. ॥ ४९४ ॥ आत्मा बुद्धीस दिसे । कोठें वेद बोलती ऐसें । कोठें मनास कोठें चित्तास दिसतसे । ऐसेंही बोलती. ॥ ४९५ ॥ अंतःकरण सत्त्व । त्यासचि चित्तमनबुद्धित्व । कोण्या एका सत्त्ववृत्तीस तत्त्व । कळावें न असे भेद अन्योन्य. ॥ ४९६ ॥ एवं योगभ्रंशाचें कारण । तोंच जों नसे सुखस्वरूपें स्वात्मस्फुरण । सुखनिश्चयें अंतःकरण । अनुभवितां नव्हे भ्रंश योगाचा. ॥ ४९७ ॥ अंतःकरण चिन्मय । तें सुखरूपीं सुखचि होय । सुख तें हेंचि ऐसा निश्चय । करी तेव्हां त्यातेंचि बुद्धि ऐसें म्हणावें. ॥ ४९८ ॥ ऐशा सुखें जरी निवाला । प्रारब्धभोग न सुटे त्याला । तो भोग सुखदुःखरूपें बोलिला । तऱ्ही न चळे हें वदे आतां या श्लोकीं. ॥ ४९९ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

अगा! लांधोनि स्वात्मसुख । देखे जरी विषयसुखाचें मुख । तरी स्वसुखाहूनि सुख आणिक । सुखपणें न मानी. ॥ ४६० ॥ कीं इतर सुखाचा लाभ । गाभणा ज्यांत दुःखाचा गाभ । लाभ त्याचाच कीं जें स्वयंभ । आत्मसुख आत्मत्वें अनुभवी. ॥ ४६१ ॥ सुखभोगीं यापरी । दुःखही प्राप्त जालें जरी । तें थोर दुःखही असेना कां परी । त्या सुखापासूनि तो चळेना. ॥ ४६२ ॥ कीं ज्या स्वात्मसुखीं स्थिति । पावला असे ब्रह्ममति । तो न चळे जरी अति । दुःख प्रारब्धें पावला. ॥ ४६३ ॥ ज्याचा महिमा ऐसा । त्या योगशब्दाचा अर्थ कैसा । तरी तो जाणावा ऐसा । म्हणूनि बोलतो या श्लोकीं. ४६४ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

अगा! दोंचा जो योग । तो म्हणावा योग । आतां चित्तचैतन्यसंयोग । हा तों असे आयता. ॥ ४६५ ॥ अगा! रज्जु स्पर्शोनि दृष्टी । आधीं जेव्हां

होत असे उष्टी । तेव्हां सर्प दावूनि कष्टी । करी द्रष्टा जो तयातें. ॥ ४६६ ॥ चित्ताची ऐसी वृत्ती । स्पर्शली आत्मयातें आयती । तरी दुःखरूपा वृत्ति स्फुरती । चित्तासि त्या. ॥ ४६७ ॥ अंतरीं चित्तचैतन्ययोग । वरी दुःखवृत्तीचा संयोग । त्या जडा दुःखवृत्तीचा वियोग । होतां योगचि आयता. ॥ ४६८ ॥ जडचैतन्यशोध । करितां चित्तास आत्मबोध । होतां करावा वृत्तिनिरोध । तोचि योग ऐसें बोले पतंजली. ॥ ४६९ ॥

पातंजलसूत्र—**'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।'**

योगशास्त्र करणार । पतंजलि शेषावतार । तो योगाचा वदे हाचि प्रकार । कीं योग म्हणजे निरोध चित्तवृत्तीचा. ॥ ४७० ॥ चेतवणें चित्ताचें लक्षण । रहस्य जाणती हें विचक्षण । कीं आत्मस्वरूपें सचेतन । आपण होऊनि चेतवी सर्व वृत्ती. ॥ ४७१ ॥ ते त्याची पराग्वृत्ती । कीं सत्त्व धांवे रजतमाप्रती । त्याचीच प्रत्यग्वृत्ती । जे परतोनि पाहे स्वप्रकाशातें. ॥ ४७२ ॥ प्रत्यग्वृत्तिस्वरूप । पाहतांचि होय तद्रूप । कीं दृष्टि पाहूं लागे दीप । अन्य न देखे ते समयीं. ॥ ४७३ ॥ ज्या दीपप्रकाशेंचि नेत्र । पाहती पदार्थ चित्रविचित्र । ते पाहूं लागतां दीपमात्र । पदार्थ तेव्हां न दीसती. ॥ ४७४ ॥ चित्त न चेतवी जोंवरी । वृत्ति न चेतती तोंवरी । ते धारे स्वरूपीं जरी । वृत्तिनिरोधें सहजचि. ॥ ४७५ ॥ विसरतां स्वरूपा । वृत्ति उठती त्या दुःखरूपा । आत्मप्रतीति स्मृति तों सोपा । योग कीं वृत्ति न असती. ॥ ४७६ ॥ एवं जडवृत्तिसंयोग । तोचि अनादि दुःखभोग । त्या वृत्तीचा होतां वियोग । योग बाणे आयताचि. ॥ ४७७ ॥ म्हणोनि जो दुःखसंयोग । त्याचा होतां वियोग । तोचि जाणावा योग । कृष्ण म्हणे. ॥ ४७८ ॥ तो योग योगसंज्ञित । तो योजावाच निश्चित । विरक्त करूनि अत्यंत । सर्वत्रही चित्तातें. ॥ ४७९ ॥ **'निर्विण्णचेतसा'** म्हणोनि । वैराग्य बोले या शब्देंकरूनि । **'अनिर्विण्णचेतसा'** ऐसें ही या वचनीं । अकारयुक्तही पद होत असे. ॥ ४८० ॥ तेव्हां अनिर्विण्ण म्हणजे अवैराग्य । तें प्रपंचीं म्हणतां अभाग्य । प्रपंचीं वैराग्य तेंचि भाग्य । मोक्षसिंहासनीं बैसवी. ॥ ४८१ ॥ आतां प्रपंचीं वैराग्य । आणि आत्मयोगीं अवैराग्य । तेव्हां अवैराग्यशब्देंही भाग्य । कीं अनुराग चित्तास योगाचा. ॥ ४८२ ॥ एवं योगाची प्रीती । असेल ज्या शुद्धचित्तीं । त्या चित्तें हे योगस्थिती । आधीं आधीं साधावी. ॥ ४८३ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त विवेकी लोक । परिसोत आधीं. ॥ ४८४ ॥ अष्टांगाचीं अष्ट अंगें ।

त्यांस सात वर्णिलीं श्रीरंगें । अनायासप्राप्तिप्रसंगें । प्रत्याहार नाहीं बोलिला. ॥ ४८५ ॥ कीं स्वभक्त अथवा योगभ्रष्ट । त्यांस न लागती बहुत कष्ट । बाणे तयां समाधि स्पष्ट । न लागतां क्लेश अत्यंत. ॥ ४८६ ॥ आतां जे अव्यक्तोपासक । आणि योगाचे साधक । त्यांस द्वादशीं क्लेश अधिक । 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषां' म्हणोनि बोलेल. ॥ ४८७ ॥ त्यांस त्यांचें चित्त । अनावर अत्यंत । प्रत्याहार त्याकारणें भगवंत । बोलेल आतां एथूनी. ॥ ४८८ ॥ म्हणोनि योगमहिमा बोलोनी । योग असावाच म्हणोनि । बोलिला आतां जे संकल्प मनीं । ते आधीं टाकावे म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ४८९ ॥

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥

अगा! संकल्पापासूनि । जे कामसंस्कार बैसले मनीं । ते संकल्पापासूनि जाले म्हणोनि । म्हणावे काम. ॥ ४९० ॥ त्या सर्वां कामातें । टाकूनि मग त्या मनेंद्रियांतें । अत्यंत नेमावें जीं नानाविषयांतें । ध्यात होतीं मनीं निघोनी. ॥ ४९१ ॥ त्या सर्वां विषयांपासूनी । मनें त्या त्या इंद्रियांतें नेमूनी । आत्मस्वरूपीं योजूनी । कांहीं न चिंतावें म्हणे या श्लोकीं. ॥ ४९२ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥

अगा! आत्मस्वरूपीं मन । योजून आणिक चिंतन । कांहींचं करूं नये जतन । करावें आत्मप्रत्ययातें. ॥ ४९३ ॥ तें न सोडी विषयचिंतन । परी असे बुद्धीआधीन । बुद्धीकरूनि तें मन । आत्मतत्त्वीं थारे ऐसें करावें. ॥ ४९४ ॥ परि ज्या बुद्धीस कामना । ते कां आवरील तया मना । यालागीं अगा अर्जुना! । बुद्धि वश करावी धारणेनें. ॥ ४९५ ॥ पदार्थ जो बुद्धीनें नसे देखिला । तो धारणेमध्यें न रेखिला । देखिला तेव्हां रेखिला । धारणेमाजी. ॥ ४९६ ॥ ज्याची होय ओळखी । ते धारणेनें बुद्धि रेखी । आत्मा कळतां त्यास लेखी । आत्मत्वें. ॥ ४९७ ॥ श्रवण मनन निदिध्यास । तिहींप्रकारें बुद्धीस । दृढ बसे संस्काररस । आत्मा ऐसा म्हणोनी. ॥ ४९८ ॥ चिदात्माचि आत्मा हा निश्चय । जों जों करी तों तों तन्मय । होतां धारणा तेंचि होय । आत्मा प्रत्यगात्माच म्हणोनी. ॥ ४९९ ॥ ऐशा धारणेंकरूनी । जे बुद्धि असे निश्चय धरूनी । ते बुद्धि 'धृतिगृहीता' म्हणोनी । म्हणावी अगा! ॥ ५०० ॥ त्या.

बुद्धींकरूनि उपरमा । हळू हळू पावावें गा पांडवोत्तमा! । म्हणजे योगावांचूनि इतर कामा । मनीं न धरणें सर्वथा. ॥ ९०१ ॥ एवं आत्मयाविना । कांहींच नलगे ऐसी भावना । तेंचि उपरमणें अर्जुना । म्हणूनि सूचवी श्रीकृष्ण ॥ ९०२ ॥ कीं बुद्धि जे धृतीकरूनी । आपणाकडे ओढोनी । घेतली विषयांतूनि काढूनी । हळू हळू उपरमावें त्या बुद्धीनें. ॥ ९०३ ॥ पावोनि ऐशा उपरमातें । योगीं योजितां मनातें । आत्मस्वरूपीं बुद्धिवंतें । स्थिर करावें. ॥ ९०४ ॥ मन आत्मत्वीं करूनी स्थिर । चिंतूं नये कांहीं इतर । आत्मस्फुरण निरंतर । योगीं बाणे ऐसें करावें. ॥ ९०५ ॥ बुद्धीनें उपरमावें । आणि मन स्वरूपीं स्थिर करावें । ऐसें बोले गहन भावें । श्रीकृष्ण एथें. ॥ ९०६ ॥ बुद्धीनेंचि उपरमावें । बुद्धीतेंचि कां स्वरूपीं न योजावें । हेंही घडे परंतु देवें । गहनभाव एथें सुचविला. ॥ ९०७ ॥ कीं प्रपंचापासूनि उपरती । दुःख समजोनि भले धरिती । प्रपंच दुःख आत्माच सुख ये रीती । निश्चय करणें हेचि बुद्धी. ॥ ९०८ ॥ उपरमाते पावणें । तें ऐसें या बुद्धीच्या गुणें । तेंही सत्त्व आणि कल्पना करणें । तें मनही तेंचि सत्त्व. ॥ ९०९ ॥ सत्त्व बुद्धी करितांचि निश्चय । तेंचि मन होतां कल्पनामय । सत्त्वकल्पना करीना तेंव्हां होय । योगीं मन तें उन्मन. ॥ ९१० ॥ यालागीं कमलनयन । उपरम बुद्धीनें बोलोनि मन । स्वरूपीं योजावें आणि चिंतन । म्हणे कांहीं करूं नये त्या योगीं. ॥ ९११ ॥ कीं कांहीं कल्पना उठे । तरी समाधि सिद्ध तोही तुटे । कृष्णहृदयीं हा भाव दाटे । मुखें म्हणे मन स्थिर करावें म्हणोनी. ॥ ९१२ ॥ तथापि हें मन । अभ्यासी करूंच लागे कांहीं चिंतन । तरी राहोनि सावधान । प्रत्याहारें आवरावें म्हणे या श्लोकीं. ॥ ९१३ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

ज्या ज्या पदार्थी मन । निघोनि करी चिंतन । योगियानें होऊनि सावधान । तेथें तेथेंचि आत्मत्वीं योजावें. ॥ ९१४ ॥ आत्मप्रकाशाविना । कल्पना तों उठेना । तेथें तेथेंचि त्या मना । प्रत्यग्वृत्तीनें योजावें आत्मत्वींच. ॥ ९१५ ॥ ज्या आत्मस्वरूपेंकरूनी । मन न निघे कल्पना कल्पूनी । त्या आत्मस्वरूपींच योजूनी । वश करावें आत्मत्वीं. ॥ ९१६ ॥ ज्या आत्मत्वीं राहूं लागलें । मन तेधवांचि वश जालें । तोंवरी अभ्यासीं प्राप्त जालें । करणें ऐसें. ॥९१७॥

वश होतां तें मन । राहतां वृत्तीचें चिंतन । अनुभवा ये आनंदघन । जें सुख आत्यंतिक बोलिलें यामागें. ॥ ९१८ ॥ मन होतां स्थिर । पूर्वोक्त सुख योगचतुर । कैसें पावतो हें सर्वेश्वर । बोलतो आतां या श्लोकीं. ॥ ९१९ ॥

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

अगा! मन जेव्हां प्रशांत । म्हणजे प्रकर्षें अतिशयें शांत । योगीं होतां सुख अत्यंत । अनुभवा येतें. ॥ ९२० ॥ मन ऐसें ज्याचें प्रशांत । त्यास सुखलभ्य होतें अत्यंत । लक्षणें दोन्ही या श्लोकांत । त्या सुखाचीं भगवंत बोलतो. ॥ ९२१ ॥ तें सुख म्हणोनि उत्तम । दों प्रकारें सर्वोत्तम । उत्तमत्व त्याचें पुरुषोत्तम । बोलतसे. ॥ ९२२ ॥ शांत जेथें रजोगुण । म्हणतां सुचवी हें निपुण । कीं जेथें नसे इंद्रियांचा गण । तें सुख शांतरज म्हणावें.॥९२३॥ जेथें इंद्रियें न दिसती । तेथें विषय कैंचे असती? । सुखप्रतीति नुसती । बाणे जेथें. ॥ ९२४ ॥ विषयेंद्रिययोगें । जें चित्सुख भोगावें जगें । विषयेंद्रियवृत्तिवियोगें । योगीं शांतरज सुख तेंचि. ॥ ९२५ ॥ कीं होऊनि सर्पाकार । शैत्यसुगंधें पुष्पहार । दाखवूनि भयही अपार । दावित होता. ॥ ९२६ ॥ तो मिथ्या सर्प गेला । पुष्पहारसा कळों आला । तेव्हां जो गळां घाली त्याला । भयरहित सुख होय तो हार. ॥ ९२७ ॥ रजतमवृत्तियोगें । सुखविषय इंद्रियभोगें । संसारदुःख त्या वासनासंगें । सुख तरी तें आत्मसुख. ॥ ९२८ ॥ जेथें नसे रज । तम तेथें नसे सहज । तें सुख म्हणे शांतरज । संसारचक्रापलीकडे. ॥ ९२९ ॥ अनुभविलें तें सुख । तो संसारचक्राचें न पाहे मुख । ऐसें सुचवूनि आणिक । लक्षण सांगे त्या सुखाचें. ॥९३०॥ कीं तें सुख अकल्मष । म्हणजे नसे जेथें वृत्तिकल्मष । कीं उपजे दुःखाचें किल्बिष । जडवृत्तिरूपें. ॥ ९३१ ॥ जेथें वृत्ति न दिसती । जेथें रजतम न असती । तेथें सत्त्ववृत्ति नुसती । ब्रह्ममय. ॥ ९३२ ॥ तें हें सुख म्हणोनी । बोलिलीं लक्षणें दोनी । ऐसीं सुखलक्षणें वदोनी । लक्षण बोलतो त्या योगियाचें. ॥ ९३३ ॥ कीं तो ब्रह्मभूत । म्हणजे ब्रह्मचि जाला निश्चित । ज्यास हें सुख अत्यंत । अनुभवा आलें. ॥ ९३४ ॥ तो ब्रह्मचि केवळ । परी अनुभवीं असे सत्त्व निर्मळ । तें ब्रह्मीं ब्रह्म निखळ । होतसे समाधीमध्यें. ॥ ९३५ ॥ योग बाणला केवळ । सुख पावला निष्कळ । जाला मनुष्यजन्म सफळ । तें म्हणतसे आतां या श्लोकीं. ॥ ९३६ ॥

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

टाकूनि जडचिंतन । योगीं योजी सदा ऐसें मन । त्या योगीं कल्मषाचें दहन । जालें ज्याच्या. ॥ ९३७ ॥ सकळ कल्मषाचें बीज । मूळवासना जे सहज । ते गेली ऐसें अधोक्षज । सुचवी एथें. ॥ ९३८ ॥ कीं ब्रह्मस्पर्शजनित । जें योगसुख अत्यंत । तें अनायासें त्याचें चित्त । अनुभवूं लागे. ॥ ९३९ ॥ वृत्तिनिरोध आयास । न करितां समाधि बाणे ज्यास । त्या ब्रह्मानुभवसुखें ज्यास । वासना कैंची. ॥ ९४० ॥ ऐसा व्यतिरेक योग । जेथें जडवृत्तीना वियोग । त्यातें ऐसा श्रीरंग । वर्णिता जाला एथवरी. ॥ ९४१ ॥ आतां यानंतर श्लोकें । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं. ॥ ९४२ ॥ व्यतिरेक आणि अन्वय । ज्ञानाचें हें प्रकारद्वय । दोंहीपरी ब्रह्म अद्वय । कळे मुमुक्षूतें. ॥ ९४३ ॥ आधीं उदक ओळखावें । मग तें तरंगांत सर्वांत लक्षावें । आधीं व्यतिरेकें जाणावें । मग चराचरीं पाहावें तें सर्व. ॥ ९४४ ॥ ज्ञान दोंहीपरी आलें । तें दोंहीपरी पक्क पाहिजे जालें । याकारणें बोलणें लागलें । योगरीती. ॥ ९४५ ॥ त्यांत बोलिला हा योग एक । जों समाप्त होय पूर्वश्लोक । त्यास म्हणावें व्यतिरेक । कीं वृत्तिवियोगें योग हा वर्णिला. ॥ ९४६ ॥ परंतु उघडूनि नेत्र । देखेल जेव्हां जग विचित्र । तेव्हां प्रपंच सर्वत्र । दिसों लागे साचसा. ॥ ९४७ ॥ हें तों योगींच अद्वैत । डोळे उघडितां दिसे द्वैत । तेव्हां न म्हणवे निश्चित । जीवन्मुक्त त्यालाही. ॥ ९४८ ॥ यालागीं अन्वयसमाधी । जोंपर्यंत योगी न साधी । जीवन्मुक्त नव्हे जरी निरोधी । योगी व्यतिरेकी वृत्तीतें. ॥ ९४९ ॥ आणि पूर्वश्लोकीं श्रीपति । बोले जीवन्मुक्तस्थिति । योगाची तों बोलिला रीति । व्यतिरेक मात्र. ॥ ९५० ॥ हें संशयाचें स्थळ । कीं योगीं पावला ब्रह्म केवळ । डोळे उघडितां तोही कुशळ । प्रपंच सत्यत्वें देखेल. ॥ ९५१ ॥ जरी बाणला समाधिठसा । तरी कृतार्थ तो नव्हे ऐसा । कीं सर्वही आत्मया चिद्रसा । नाहीं चाखिलें. ॥ ९५२ ॥ या शंकेचा परिहार । हाच कीं योग द्विप्रकार । बाणला तरीच सर्वेश्वर । कृतकृत्यत्व त्याचें बोलिला. ॥ ९५३ ॥ कीं **'यतो यतो निश्चरति'** । या श्लोकीं अन्वयाचीही रीति । दाविली परि विशद स्थिती । बोलिला नाहीं. ॥ ९५४ ॥ कीं जें जें

कल्पी मन । तेथें तेथें आत्मचिंतन । करितां स्वरूपीं थारे हें साधन । वाटलें. ॥ ९९९ ॥ एवं व्यतिरेकयोग । वर्णिला जेथें वृत्तिवियोग । आतां अन्वययोग त्याचाच श्रीरंग । वर्णीतसे या श्लोकीं. ॥ ९९६ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

एक आत्मा सर्वभूती । सर्व भूतें त्या आत्म्यांत असती । युक्तचित्त योगी तो ये रीती । ज्यास सर्वत्र समदर्शन. ॥ ९९७ ॥ श्लोकार्थ इतकाच रम्य । परि अन्वयज्ञानयुक्तिगम्य । कीं नाना वैषम्यांत साम्य । आत्मत्वाचें. ॥ ९९८ ॥ शब्दांत दिसतें द्वैत । परि अंतरीं असे अद्वैत । यांतही सूचवी अनंत । कीं अन्वयज्ञानही ऐसेंचि. ॥ ९९९ ॥ प्रपंच दिसे द्वैतरूप । परि असे अद्वैतमात्ररूप । कीं दृष्टीस विघरलें थिजलें तूप । रसनेस तों एकचि. ॥ ९६० ॥ आत्मा सर्वभूतीं । म्हणतां आत्मा भूतें भिन्न दिसती । सर्वभूतें आत्मयांत असती । द्वैत एथें तैसेंचि दिसतें. ॥ ९६१ ॥ कीं सर्वघटीं आकाश । त्याच आकाशीं सर्व कलश । या दृष्टांतें लवलेश । ऐक्य घटा आणि आकाशा घडेना. ॥ ९६२ ॥ तैसेंचि उदकीं घट । उदक आंत बाहेर निपट । याही दृष्टांतें उत्कट । द्वैतचि दिसे. ॥ ९६३ ॥ कीं घट जळीं अनेक । आणि घट बुडवूनि उरलें उदक । दृष्टांत पाहतां वाटे कौतुक । परि द्वैत साधलें अत्यंत. ॥ ९६४ ॥ एवं सूचवी ऐसें अच्युत । कीं जगीं द्वैतीं बाणे अद्वैत । तोचि अद्वैत वाखाणील निश्चित । द्वैतभास कीं या शब्दीं. ॥ ९६५ ॥ कीं आत्मा सचराचरीं । जळ जैसें तरंगाभीतरी । चराचर त्यांत जैशा लहरी । एका जळांत. ॥ ९६६ ॥ कीं प्रळयाचें जळ । त्यांत गारा जळचि निखळ । गारा जळीं त्या गारांत केवळ । जळचि तें. ॥ ९६७ ॥ गारांचें कठिणपण । दिसे उदकाहूनि विलक्षण । परी मृदु उदकचि आपण । असे गारांत. ॥ ९६८ ॥ कठिण होऊनि गारा । उदक न पावे विकारा । तैसा चराचराचा पसारा । सारा निर्गुण ब्रह्मचि. ॥ ९६९ ॥ प्रलयजळास नाहीं अंत । त्या जळीं गारा ही अनंत । सर्व गारांत जें जळ तयांत । त्या गारा अवघिया. ॥ ९७० ॥ आत्मा चराचरभूतीं । सर्व भूतस्थ ये रीती । आणि याचिपरि असती । सर्वभूतें आत्मयांत. ॥ ९७१ ॥ याही काळीं मेघधारा । समुद्रावरी वर्षती गारा । त्या अपारा जळीं अपारा । बुडती

जेव्हां. ॥ ९७२ ॥ तेव्हां सर्वांगारांतही । नसे जळावांचूनि कांहीं । त्या समुद्रीं गारा असोनिही नाहीं । द्वैत गाराजळास. ॥ ९७३ ॥ हे अद्वैताची स्थिती । बाणे त्यास अन्वययोग म्हणती । अन्वयसमाधिनिष्ठ मती । त्या योगियाची. ॥ ९७४ ॥ द्वितीयाध्यायांत अर्जुन । म्हणे स्थितप्रज्ञ समाधिसंपन्न । तो काय बोले कैसा वर्ते ऐसा प्रश्न । करितां उत्तरही तैसेंचि पावला.॥९७५॥ एवं चाले बोले उठे बसे । तरी अन्वयसमाधि लागला असे । कीं जडचैतन्यऐक्यांत समरसे । मानस त्या योगियाचें. ॥ ९७६ ॥ या योगाविषयीं हा श्लोक । बोलिला एथें उत्तमश्लोक । जडचैतन्य दोन्ही एक । पाहे जेथें योगिराज. ॥ ९७७ ॥ ऐसा योगी विचक्षण । त्याच्या अनुभवाचें ईक्षण । आणि योगाचें लक्षण । कमलेक्षण वदे उत्तरार्धें. ॥ ९७८ ॥

उत्तरार्ध—**'ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ।'**

अगा ! योगीं युक्त ज्याचा आत्मा । तो म्हणावा योगयुक्तात्मा । एथें आत्मशब्दें परमात्मा । चित्त म्हणोनि सूचवी. ॥ ९७९ ॥ तंतु आणि पट । माती आणि घट । यांचा आयता योग निपट । आणि हेमालंकारांचा. ॥ ९८० ॥ दोंचा जो संयोग । तोचि म्हणावा योग । एथें योगशब्दें प्रयोग । आत्मा आणि सर्वांभूतांचा. ॥ ९८१ ॥ आत्मा सर्वभूतीं आयता । सोनें अलंकारीं तत्वता । न दिसती जे विना आत्मसत्ता । हेम नग जैसे. ॥ ९८२ ॥ जळ आणि तरंग । यांचा आयता असे योग । त्या योगीं होतां दृष्टिसंयोग । जळतरंगीं तरंग जळीं दिसती. ॥ ९८३ ॥ तैसा आत्माच सकळ । परी चित्त विषयभावें विकळ । तें त्या योगें निश्चळ । तो योगयुक्तात्मा म्हणावा. ॥ ९८४ ॥ युक्तात्मा म्हणजे युक्तचित्त । कीं आयत्या योगीं योजिलें चित्त । अर्थ हाचि यथार्थ निश्चित । म्हणतां सर्वत्र समदर्शन. ॥ ९८५ ॥ सर्वत्र जें सम । त्याच समत्वीं दर्शन परम । सर्वत्र सम हा योग उत्तम । तेथें दर्शन म्हणिजे युक्तचि तत्त्व. ॥ ९८६ ॥ एवं व्यतिरेकयोग । ज्या योगीं वृत्तीचा वियोग । हा अन्वययोगही श्रीरंग । वर्णी त्याचा. ॥ ९८७ ॥ व्यतिरेक समाधींत बैसे । तरी प्रारब्धीं शरीर असे । प्रपंचीं वर्ततांही गवसें । आत्माच सर्वत्र. ॥ ९८८ ॥ तरी त्या योगाचा अभ्यास जैसा । अभ्यास याचाही करी तैसा । तरीच वर्ततांही तोचि ठसा । गवसे चित्तीं. ॥ ९८९ ॥ व्यतिरेकयोगीं प्रत्याहार । वर्णितां सूचविला हा प्रकार । मन परतायाचा चमत्कार । दाविला जेथें. ॥९९०॥

'यतो यतो निश्चरति' । या श्लोकीं श्रीपति । म्हणे जें जें मन चिंती । तेथें तेथेंचि योजावें आत्मत्वीं. ॥ ९९१ ॥ एवं निरोधितां वृत्ती । अनावर होऊं लागती । तेव्हां कल्पूनि जगदाकृती । सर्वत्र आत्मा पहावा. ॥ ९९२ ॥ जरी अभ्यास ऐसा असे । तरी कल्पनेंत आत्मा गवसे । मागुती मन स्वरूपीं समरसे । निरोध वृत्तीचा मागुती. ॥ ९९३ ॥ या श्लोकीं देव । बोलिला जो सर्वात्मभाव । तो दोहीं परी देवाधिदेव । सूचवी योग. ॥ ९९४ ॥ करूनि चराचरध्यान । जडीं चित्स्वरूपाचें दर्शन । तरंगा देखुनि जीवन । पाहणें जैसें. ॥ ९९५ ॥ किंबहुना आधीं जळ दिसे । तेव्हां तरंगाकार गवसे । ऐसा अनुभवाचा ठसा बैसे । पाहतां ये रीती. ॥ ९९६ ॥ योग ऐसा बाणे । तरी जडास आत्मत्वें जाणे । जगीं योगी शहाणे । वर्तती ऐसे. ॥ ९९७ ॥ तेव्हां आत्मा सर्वभूतीं । आणि सर्वभूतें आत्मयांत दिसती । इत्यादि गहनभावें श्रीपती । बोलिला हा श्लोक. ॥ ९९८ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आतां एथूनी. ॥ ९९९ ॥ व्यतिरेकयोगप्रसंगें । अन्वययोग वर्णिला श्रीरंगें । कीं जीवन्मुक्त अन्वययोगें । व्यतिरेकयोगेंही बोलावा. ॥ ६०० ॥ एवं व्यतिरेकयोग बरा । साधला तरी अन्वययोग दूसरा । न साधे तों न म्हणावें त्या नरा । जीवन्मुक्त. ॥ ६०१ ॥ जेव्हां अन्वययोगाविण । व्यतिरेकयोगेंचि नव्हे जीवन्मुक्तपण । तेव्हां अन्वययोगें निपुण । तोही तैसा म्हणावा. ॥ ६०२ ॥ कीं होतां वृत्तिनिरोध । समाधींत बाणे व्यतिरेकबोध । तो योग न बाणतां जाला सिद्ध । अन्वययोग. ॥ ६०३ ॥ यास तेव्हां जीवन्मुक्तपण । नसे म्हणावें व्यतिरेकयोगसिद्धीविण । तेव्हां दोहीं योगीं निपुण । तो जीवन्मुक्त बोलावा. ॥ ६०४ ॥ आणि पाहतां श्रुती । दोन्ही योग स्वतंत्र दिसती । जीवन्मुक्तस्थिती । दोन्ही योगीं. ॥६०५॥ ब्रह्मवल्ली उपनिषदीं । दोन्ही योग हे यजुर्वेदीं । बोलिले जे वदनारविंदीं । निघाले एथें श्रीकृष्णाच्या. ॥ ६०६ ॥

व्यतिरेकयोगविषयकश्रुति—**'यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह।**
आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन ॥'

श्रुत्यर्थ—जेथूनि वाचा परतती । जेथें न पावती मनोवृत्ति । ऐसी जे व्यतिरेकयोगस्थिति । त्या स्थितींत अनुभव निजानंदाचा. ॥ ६०७ ॥ ऐसा ब्रह्मानंद ज्याला । व्यतिरेकयोगीं अनुभवा आला । कोणापासूनिही त्याला । भय नसे. ॥ ६०८ ॥ म्हणोनि म्हणे श्रुति । कीं भिईना कोणास कोणे रीती । हे व्य-

तिरेकयोगस्थिति । ब्रह्मवल्लींत. ॥ ६०९ ॥ त्याच ब्रह्मवल्लींत । अन्वययोगही बोलिला निश्चित । ती श्रुतिही या प्रसंगांत । वाखाणावी. ॥ ६१० ॥

श्रुति—'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।
शरीरं पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुते ॥'

ज्ञान तें शुद्ध ज्ञान । विशिष्ट ज्ञान तें विज्ञान । अलंकाररूपें विशिष्टपण । जैसें सुवर्णासी. ॥ ६११ ॥ एवं ज्ञानशब्दें ब्रह्म केवळ । जैसें उदक निश्चळ । तरंगाकार जैसें जळ । विश्वाकार ब्रह्म विज्ञान. ॥ ६१२ ॥ व्यतिरेकें ब्रह्म परम । कळलें ज्ञान तें सुगम । समजोनि उमजणें विज्ञानब्रह्म । दुर्गम अत्यंत. ॥ ६१३ ॥ कीं नित्या नश्वरा एकपण । जडा चैतन्याची ऐक्यखूण । सत्य असत्य विरुद्धलक्षण । विरळ समजे हें ऐक्य. ॥ ६१४ ॥ ब्रह्म अतींद्रिय । प्रपंच पंचेंद्रियमय । या द्वैतीं पाहे अद्वय । विरळ कोणी. ॥ ६१५ ॥ याकारणें श्रुति म्हणे । कीं विज्ञानब्रह्म जरी जाणे । तरी जाणे म्हणतां ये खुणे । विरळ पावे ऐसें तात्पर्य. ॥ ६१६ ॥ व्यतिरेकें आत्मा जाणे । त्यास तों नित्य हें सहजेंचि बाणे । कीं अनित्या जडाच्या विपरीत खुणे । पावोनि नित्यत्वें ओळखे आत्मयातें. ॥ ६१७ ॥ जडास अनित्यत्व ऐसें प्रसिद्ध । तेव्हां नित्य चैतन्यास भेद सिद्ध । भेद सिद्ध होतां असिद्ध । अद्वैत जालें. ॥ ६१८ ॥ आतां जड मिथ्या म्हणोनी । असत्य द्वैत यावरूनी । बोलावें तरी शब्देंचिकरूनी । प्रपंचमिथ्यात्व साधेना. ॥ ६१९ ॥ चोरटा आहे खरा । परि चोरी अंगीं न लावितां त्या नरा । म्हणों जातां 'अरे चोरा!' । 'तुझा बाप चोरटा' तो म्हणेल. ॥ ६२० ॥ ऐसें प्रपंचाचें जोंपर्यंत । न कळे मिथ्यात्व निश्चित । तोंवरी मिथ्या म्हणतां स्ववेदांत । मिथ्या होतो न लागतां मिथ्यात्व. ॥ ६२१ ॥ पटीं सर्वत्र तंतु दिसे । तेव्हां पटाचें मिथ्यात्व गवसे । घट तेव्हां मिथ्या भासे । कीं दृष्टि स्पर्शे मातीसी. ॥ ६२२ ॥ तंतूवेगळा न निघे पट । मातीवेगळा न निघे घट । एवं तंतु माती पाहतां निपट । पट घट होती असत्य. ॥ ६२३ ॥ एवं तंतूचि पट । मातीच घट । ब्रह्मचि ऐसें निपट । प्रपंचीं दिसे तरी मिथ्या प्रपंच. ॥ ६२४ ॥ नसोनि ऐसा अनुभव । कोणी दाविती युक्तिवैभव । कीं जडीं नश्वरत्व स्वभाव । मिथ्या म्हणावें या करितां. ॥ ६२५ ॥ नश्वरत्वें जरी । मिथ्यात्व साधे तरी । सर्पभास रज्जूवरी । तैसें मिथ्या कां म्हणावें? ॥ ६२६ ॥

प्रत्यक्षास विरुद्ध । तर्क तितुका असिद्ध । उपजला मेला म्हणतां सिद्ध । मिथ्यात्व कैसें होणार? ॥ १२७ ॥ पिता मेला ज्याचा। पुत्र आहे जीवंत त्याचा। तेव्हां साचाच होता मेलाही साचा । तरी पुत्र साचा दिसतसे. ॥ १२८ ॥ वांझेस पुत्र झाला । वांझेचा पुत्र मेला । ऐसें कोणी नाहीं बोलिला । धरणीवरी. ॥ १२९ ॥ सत्य उपजला सत्य मेला । सत्य पुत्र आपला विऊनि गेला । दिसतसे प्रत्यक्ष त्याला । केंवि मिथ्या म्हणावें? ॥ १३० ॥ प्रत्यक्षीं रज्जु सत्य । प्रत्यक्षीं सर्प असत्य । ऐसें सिद्ध होतां अगत्य । प्रपंच मिथ्या बोलावा. ॥१३१॥ आतां ज्ञान जरी जालें । प्रपंच मिथ्यात्व कळों आलें । प्रारब्धें शरीर आहे उरलें । प्रपंच तोंवरी दिसतसे. ॥ १३२ ॥ तरी एकाच दृष्टांतें करूनी । अनुभव न साधे म्हणोनी । धातु विकल्पभेदेंकरूनी । प्रपंचमिथ्यात्व सामवेदीं बोलिलें. ॥ १३३ ॥ कीं कळतां एक मृत्पिंड । मृण्मय पदार्थ कळती अखंड । नामें आणि विकार उदंड । सकळ मिथ्या. ॥ १३४ ॥ ज्यास पाहिजे कनक । तो भूषणें न टाकी याचक । एक ब्रह्म भासे अनेक । जीवन्मुक्त कौतुकें हें पाहे. ॥ १३५ ॥ रज्जु कळतां नसे भुजग । ब्रह्म कळतां नसावें जग । तरी सोनें दिसोनिही दिसे नग । हा दृष्टांत घ्यावा ये स्थळीं. ॥ १३६ ॥ ज्या दृष्टींत येतां भ्रम । निर्माण केला भुजंगम । तोच रज्जुदर्शनें गतभ्रम । होतां परिहरी सर्पातें. ॥ १३७ ॥ अलंकार जाला हातें । हातेंचि मोडावें त्यातें । तैसें विश्व काळेंकरूनि होतें । नासतें काळेंचिकरूनी. ॥ १३८ ॥ जों स्थितीचा काळ असे । तोंपर्यंत विश्व भासे । सोनें दिसोनिही नग दिसे । तैसें ब्रह्म दिसोनिही दिसे सर्व. ॥ १३९ ॥ आणि मोडती अलंकार । सोनें न मोडे निर्विकार । तैसें मोडे घडे चराचर । शाश्वत असे ब्रह्मत्व. ॥ १४० ॥ आतां घडे आणि मोडे । हेंहीं न लागे कनकाकडे । कीं कनकत्व त्याचें न बिघडे । दधिपणें विघडे जैसें दुग्धत्व. ॥ १४१ ॥ हे सुवर्णाची शक्ती । घडे मोडे पावे नानाव्यक्ती । दृष्टांत एकदेशी तथापि युक्ती । चढती तोंपर्यंत चढवाव्या. ॥ १४२ ॥ एवं प्रपंच अनित्य । आणि ब्रह्म नित्य । प्रपंच मिथ्या ब्रह्म सत्य । तथापि ऐक्य दोंहींस. ॥ १४३ ॥ कळल्या इत्यादि युक्ती । बोलका बोलिला ऐशा उक्ती । तरी न पावतो मुक्ति । जों अनुभव ऐसा होय ना. ॥ १४४ ॥ कीं अलंकारीं उघडें हेम । तैसें चराचरीं उघडें ब्रह्म । दिसे तेव्हां ज्ञानी उत्तम । वाचाळ शब्दवादीच तोंवरी. ॥ १४५ ॥ ऐसें ब्रह्म चित्स्वरूप । आणि जडप्रपंचरूप । या विपरीत लक्षणांसही ऐक्यप्रताप । करी श्रीगुरूचा.

॥ ६४६ ॥ जेथें अधिष्ठान सत्य । आणि विवर्त असत्य । दोहींस ऐक्य मानावें अगत्य । कीं एक असे एक असेचिना. ॥ ६४७ ॥ विवर्त आणि अधिष्ठान । इतुकेंचि दोहींचें अनुसंधान । कीं स्वयें प्रकाशे स्वप्रकाशज्ञान । अधिष्ठान ऐसें समजावें. ॥ ६४८ ॥ सूर्यप्रभा प्रकाशे स्वयें । मृगजळ त्याकरितां भासे निश्चयें । जितकीं परप्रकाशमयें । लटिकीं विवर्तें तीं जाणावीं. ॥ ६४९ ॥ सूर्यसत्तेनें दिसे मृगजळ । रज्जुसत्तेनें दिसे मृषा व्याळ । तरंगातें प्रकाशी जळ । सुवर्ण अलंकारातें प्रकाशी. ॥ ६५० ॥ तंतूवांचूनि पट । मातीवांचूनि घट । न दिसती न असती निपट । जैसें मृगजळ तेजावांचूनी. ॥ ६५१ ॥ तैसें आत्मसत्तेविण । कोणत्या जडें जाणावें जड कवण । चिदधिष्ठानीं विवर्तपण । ऐसें जडाचें. ॥ ६५२ ॥ एवं जितके जडाचें रूप । तितकें असे स्वात्मस्वरूप । इंद्रियदृष्टीस विघरलें थिजलें तूप । बुद्धिरसनेस रस एक. ॥ ६५३ ॥ परंतु माती घटीं उघडी । ऐसी आत्मसत्ता दिसे जडीं । तेव्हां या अनुभवीं बुडी । चित्त दे. ॥ ६५४ ॥ हें अवघें युक्तिजाळ । गुरुकृपेनेंचि होय सफळ । तोंपर्यंत अत्यंत अकळ । जडीं देखणें चित्स्वरूप. ॥ ६५५ ॥ सर्वत्र तंतु उघडा पटीं । दिसे माती उघडी घटीं । हे किल्ली असे पोटीं । गुरुकृपेच्या. ॥ ६५६ ॥ श्रुतींत **'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद'** । हें या तात्पर्यें बोले वेद । कीं बहुत जाणती जडचैतन्यभेद । विरळ जाणे उभयऐक्य. ॥ ६५७ ॥ एवं विश्वरूप ब्रह्म । हें विज्ञानब्रह्म परम । **'चेद्वेद'** म्हणजे जरी जाणणें हें दुर्गम । अन्वयज्ञानविज्ञान. ॥ ६५८ ॥ ऐसें अकळही कळलें । आणि ध्यानीं चित्त नाहीं वळलें । तें कळोनिही खवळलें । जड जग यथापूर्व मानूनी. ॥ ६५९ ॥ म्हणूनि म्हणते श्रुति । कीं, **'तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति'** । म्हणजे जरी त्यापासूनि मागुती । चित्त विस्मृतीतें पावेना. ॥ ६६० ॥ विज्ञान ब्रह्म जाणे । जरी जाणोनिही त्या खुणे । न विसरे तरी मुक्ति बाणे । शरीर असतांही जीवंत. ॥ ६६१ ॥ एवं कठिण अन्वयज्ञान । जाणणें विश्वरूप ब्रह्मविज्ञान । तैसेंचि जाणोनि करणें जतन । कठिण अत्यंत. ॥६६२॥ हेंही ऐसें जाणे । जाणोनिही जरी अखंडता बाणे । तरी शरीर असतांचि तो मुक्त म्हणे । हे श्रुति ऐसी ब्रह्मवल्लीची. ॥ ६६३ ॥ कीं अज्ञान गेलियावरी । जीवन्मुक्तीस इतुकीच उरी । कीं विषयभोगीं काम करी । भ्रमसंस्कारशेषें पहिलिया. ॥ ६६४ ॥ सकळ पापाचें बीज । न कळणें स्वस्वरूप सहज । तें कळलें असोनिही आत्मत्व निज । विरस पाडी हा काम. ॥ ६६५ ॥ एवं पापी

म्हणावें या कामा । श्रुति यास्तव यास म्हणे पाप्मा । तृतीयाध्यायीं याच अधमा । पाप्मा म्हणे श्रीकृष्णही. ॥ १६६ ॥ **'पाप्मानं प्रजहि ह्येनं'** म्हणोनी । या कामातेंचि या **गीता**वचनीं । कृष्ण म्हणे हृदयीं धरूनी । या श्रुतीतेंची. ॥ १६७॥

तृतीयाध्यायश्लोकार्ध—**'पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ।'**

पाप्मा पापी हा काम । जो ज्ञानविज्ञान नाशी अधम । मारी हा पापी परम । पाप्मा म्हणोनि ज्याला श्रुति म्हणे. ॥ १६८ ॥ एवं ज्ञान व्यतिरेक ज्ञान । अन्वयज्ञान तें विज्ञान । काम पाप्मा उभयनाशन । **गीता** म्हणे. ॥ १६९ ॥ ऐसी **गी**ता आणि श्रुती । पाप्मा या कामास म्हणती । श्रुति म्हणे जीवन्मुक्तीप्रती । पावे मारूनियां पापी या कामातें. ॥ १७० ॥ तरी दुःखाची निवृत्ति । आणि नित्यसुखाची प्राप्ती । ते म्हणावी जीवन्मुक्ति । कैवल्यांतही नसे हा लाभ. ॥ १७१ ॥ कीं आनंदमात्र ब्रह्म । परी तें निर्गुण शुद्ध निर्धर्म । तें अनुभवा येणें हाही धर्म । शुद्धसत्त्वाचा. ॥ १७२ ॥ अमृत आपलें अमृतपण । नेणे तैसें सुख निर्गुण । सत्त्वें त्याच्या अनुभवाची खूण । जीवन्मुक्तास कीं वैकुंठवासियास. ॥ १७३ ॥ एवं ज्ञानही जालें जयास । हा पापी काम त्यास । घेऊं नेदी विलास । जीवन्मुक्तिवैभवाचे. ॥ १७४ ॥ परी जरी हें विज्ञानब्रह्म । जाणे आणि बाणे परम । तरी या पापिया कामातें मारूनि उत्तम । ब्रह्म सुख पावे शरीर असतांही. ॥ १७५ ॥ काम टाकिल्याविण । अनुभवा नये ज्या सुखाची खूण । श्रुति त्या सुखाचें लक्षण । बोलतसे. ॥ १७६ ॥ **'सर्वान्कामान्समश्नुते'** म्हणोनी । श्रुति या सर्वकामशब्देंकरूनी । परमानंद सूचवूनी । बोलतसे. ॥ १७७ ॥ कीं होती जे जे कामभोग । ते ते दाविती सुखाचे योग । परी कामतृप्त नव्हे कीं संयोग । अपेक्षी आणखी कामभोगाचा. ॥ १७८ ॥ ज्यास हें स्थावर जंगम । अवघेंचि विज्ञानब्रह्म । कळलें बाणलें त्यास काम । कांहीं न उरला. ॥१७९॥ कीं अभ्यासबळें काम । टाकिला बाणलें विज्ञानरूप ब्रह्म । त्यास अवघें स्थावरजंगम । सुखचि जालें. ॥ १८० ॥ यालागीं कामभोग । जे असतील त्या सर्वांचा संयोग । त्यास आला बाणतां योग । विज्ञानब्रह्मस्वात्मतेचा. ॥ १८१ ॥ एवं अन्वययोगेंचिकरूनी । जीवन्मुक्ति सिद्ध जाली यावरूनी । आणि **'यतो वाचो निवर्तंते'** म्हणोनी । हे श्रुति व्यतिरेकयोगें हें बोले. ॥ १८२ ॥ **'यतो वाचो निवर्तंते'** हे श्रुती । म्हणे मन वाचा चारी जेथें परतती । जो जाणे त्या ब्रह्मानंदाप्रती । तो भीना मग कवणास. ॥ १८३ ॥ एवं भयापासूनि मुक्त । तोही

म्हणावा जीवन्मुक्त । तेव्हां व्यतिरेक योगमात्रेंचि युक्त । तोही जीवन्मुक्त बोलावा. ॥ १८४ ॥ या योगातेंही स्वतंत्रपण । ऐसें असोनि कमलेक्षण । पूर्वश्लोकीं अन्वययोगेंचि खूण । जीवन्मुक्ततेची कां वदे याचीही? ॥ १८५ ॥ ऐसा हा संशय । ज्यास सहाय श्रुतिसमन्वय । या संशयनिरासें निर्णय । करूं पाहे श्रीकृष्ण. ॥ १८६ ॥ कीं चित्तास वृत्तीचा वियोग । तो बाणला जरी व्यतिरेकयोग । भोगितां प्रारब्ध जग । जड दिसेल अन्वययोगावांचूनी.॥१८७॥ व्यतिरेकयोग ऐसा । त्याच योगें जीवन्मुक्त कैसा । जडतरंगांत चिद्रसा । न देखे जोंवरी. ॥ १८८ ॥ यालागीं अन्वययोगाविण । व्यतिरेकयोगेंचि न घडे जीवन्मुक्तपण । म्हणोनि व्यतिरेकयोगनिपुण । जीवन्मुक्त अन्वययोगेंचि बोलिला. ॥ १८९ ॥ आतां **'यतो वाचो निवर्तंते'** । हे श्रुति फळ जें बोलते । तेथें पुनर्जन्मनिवृत्ति होते । परी जीवन्मुक्ति त्याचयोगें साधेना. ॥ १९० ॥ व्यतिरेक आणि अन्वययोग दोन्ही । एकही बाणतां या दोहींमधूनी । मुक्त निश्चयें म्हणोनी । जन्ममरणास तो भीना श्रुति म्हणे. ॥ १९१ ॥ कीं ज्ञान झालियाउपरी । चित्तनाश नोहे जोंवरी । पुन्हा गर्भवास उदरीं । होणारचि त्याला मातेच्या. ॥ १९२ ॥ त्या चित्तनाशास हे दोन्ही । उपाय असती म्हणोनी । योगवासिष्ठीं वसिष्ठमुनी । बोले श्रीरामातें दों श्लोकीं. ॥ १९३ ॥

योगवासिष्ठ श्लोक---**'द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय योगो ज्ञानं च राघव ।**
योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥
असाध्यः कस्यचिद्योगो कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।
प्रकारौ द्वौ ततः साक्षाज्जगाद परमः शिवः ॥'

'दोन क्रम चित्तनाशाचे । अगा राघवा! बोलिले साचे । एक योग एक ज्ञान ऐसें स्ववाचे । परम शिव वदला' म्हणे वसिष्ठ. ॥ १९४ ॥ त्यांत योग म्हणजे वृत्तिनिरोध । ज्ञान म्हणजे अन्वयबोध । सम्यगवेक्षण शब्दाचा शोध । करितां अन्वययोग सिद्ध होतो. ॥ १९५ ॥ कीं सम्यगवेक्षण । म्हणजे बरें निरीक्षण । बरें पाहणें याचें लक्षण । ये रीतीचें. ॥ १९६ ॥ कीं एकास वस्त्र दाखवूनी । पुसावें काय आहे म्हणोनी । आणि म्हणावें कीं बरें अवलोकूनी । हें काय आहे तें सांग. ॥ १९७ ॥ तो म्हणेल वस्त्रमात्र । आहे हें बरें पाहती माझे नेत्र । हें वस्त्रचि आहे संदेहमात्र । नसे अवलोकनांत या माझ्या. ॥ १९८ ॥ तंतुच आहे हे खूण । न कळे सत्य मानी पटपण । त्यास कैंचें सम्यगवेक्षण । कीं तंतु दिसोनिही न दिसे जयाला. ॥ १९९ ॥ वस्त्राभावें पाहणार । त्यांतही

दोन प्रकार। एक पांचा वर्षांचा कुमार । एक तरुण शाहणा. ॥ ७०० ॥ तंतूचा रचला पट। हें कुमार नेणे निपट। तंतु विसरोनि शहाणाही निपट। सम्यगवेक्षण करीना. ॥ ७०१ ॥ पटांत तंतु जैसा । सर्वभूतीं आत्मा तैसा। ज्यास नसेच बोध ऐसा। तो या ज्ञानमार्गी म्हणावा बाळक. ॥ ७०२ ॥ गुरुमुखें समजोनिही व्यतिरेक। अन्वय समजला अनेकीं एक। आणि न पाहे हें अद्वैतकौतुक । ध्यान न करी सर्वात्मकत्वें. ॥ ७०३ ॥ तोही न म्हणवे निपुण। कीं कळोनिही न करी सम्यगवेक्षण। म्हणजे बरें न करी निरीक्षण। कीं आत्मतंतु जडपटीं पाहेना. ॥ ७०४ ॥ तंतूचा पट हें जाणे तरुण । परी पट मिथ्या ऐसी न धरी खूण। त्यासही नसे सम्यगवेक्षण। जे रीती. ॥७०५॥ वस्त्र दावूनि त्याप्रती। हें काय दिसतें म्हणोनि जे पुसती। तो त्यास म्हणेल बरविये रीती । म्यां पाहिलें परी असे हें वस्त्रचि. ॥ ७०६ ॥ तंतूवांचूनि वेगळा पट। काढितां नसेचि कांहीं निपट । तरी पट नाहीं तंतुच आहे ऐसें नीट। न सागे कीं सम्यगवेक्षण असेना. ॥ ७०७ ॥ एवं कळोनिही अन्वय-ज्ञान। विश्वरूप ब्रह्मविज्ञान। एकाग्रचित्तें करी ध्यान । सम्यगवेक्षण त्याला म्हणावें. ॥ ७०८ ॥ एवं चित्तनाशास उपाय दोनी। प्रस्तुतीं बोलिला वसिष्ठमुनी। एक योग एक ज्ञान म्हणोनी । त्यांत हें विवरण ज्ञानशब्दाचें. ॥ ७०९ ॥ कीं ज्ञान म्हणजे सम्यगवेक्षण। सम्यगवेक्षणाचें हें निरूपण। कीं जडीं चिदात्मनिरीक्षण। बरविया प्रकारें. ॥ ७१० ॥ दोहींपरी चित्तनाश। कीं दोहींपरी स्फुरे एक आत्मप्रकाश। तोंवरी चित्त जोंपर्यंत लेश । स्फुरतसे चित्तीं जडत्वाचा. ॥७११॥ कीं चित्त चेतवी मन। तें करी जडविषयचिंतन। चित्तीं राहे अनुसंधान। जडत्वाचें. ॥ ७१२ ॥ व्यतिरेकयोगीं चित्त। मुरे आत्मस्वरूपीं अत्यंत। अन्वययोगी सर्वत्र निश्चित । आत्मा देखे तरंगीं जैसा समुद्र. ॥ ७१३ ॥ आत्मप्रकाशेंकरूनि । जडास चेतवी म्हणूनी । चित्त म्हणावें जो असे विसरोनी। आत्मसत्ताप्रकाशातें. ॥ ७१४ ॥ व्यतिरेकयोगीं जड कांहीं। आत्मस्वरूपीं दिसत नाहीं। अन्वययोगीं चराचर ही । आत्माच वाटे. ॥ ७१५ ॥ दोहींपरी ऐसें पाहे। तों चित्त चैतन्यचि होऊनि राहे। एवं चित्त म्हणणें न साहे। दोहीं योगीं यापरी. ॥ ७१६ ॥ चित्तनाशें मुक्ति म्हणूनी। एका श्लोकें वसिष्ठमुनी। बोलिला हे प्रकार दोनी । श्रीरामचंद्रा जगद्गुरूतें. ॥ ७१७ ॥ चित्तनाश प्रकार दोनी । एकही साधे जरी दोहीं-मधूनी। तरी चित्तनाश म्हणोनी । वसिष्ठ म्हणे. ॥ ७१८ ॥ कीं स्वरूपीं

चित्तास जों वृत्तीचा वियोग । कोणास हा व्यतिरेकयोग । असाध्य आणि आत्मभावें जग । पाहणें असाध्य कोणासी. ॥ ७१९ ॥ कोणास व्यतिरेकयोग सिद्ध । त्यास अन्वययोग न असे सिद्ध। कोणी अन्वययोगीं प्रबुद्ध । व्यतिरेकयोग असाध्य त्यालागीं. ॥ ७२० ॥ एवं या दोहींमधूनी । चित्तनाश भलत्या एका योगेंकरूनी । म्हणूनि बोलिले वसिष्ठमुनि । ऐसेंच श्रुतीही बोलते. ॥ ७२१ ॥ **'यतो वाचो निवर्तंते'** म्हणोनी । श्रुति या व्यतिरेकयोगेंकरूनी । या योगाचा अनुभवी कोणापासूनी । भय न पावे म्हणतसे. ॥ ७२२ ॥ व्यतिरेकयोगीं चित्त । नाश पावलें निश्चित । तेव्हां मोक्ष त्याला हस्तगत । मग तो निर्भय कां नव्हे? ॥ ७२३ ॥ परंतु विज्ञानब्रह्मयोगश्रुती । शरीर असतां जीवन्मुक्ती । अन्वययोगें बोले ऐसी उक्ती । व्यतिरेकयोग श्रुति वदेना. ॥ ७२४ ॥ कोठे व्यतिरेकयोगीं । वर्णूनीही त्यालागीं । जीवन्मुक्ति वर्णिली जगीं । तरी अन्वययोगही त्यास असेल जाणावें. ॥ ७२५ ॥ कीं तोचि जीवन्मुक्तयोगी । कीं पटीं तंतु तैसा आत्मा जगीं । देखोनी वर्ते त्याचिलागीं । जीवन्मुक्तपदवी बोलावी. ॥ ७२६ ॥ याचि भावें भगवंत । व्यतिरेकयोग आधीं या अध्यायांत । बोलोनि शेवटीं अत्यंत । अन्वय त्यातेंचि बोलिला. ॥ ७२७ ॥ कीं अन्वययोगावांचूनी । द्वैतदर्शन घडे म्हणोनी । अन्वययोगेंचिकरूनी । जीवन्मुक्तत्व व्यतिरेकयोगियातें ही. ॥ ७२८ ॥ यालागीं **'सर्वभूतस्थमात्मानं'** म्हणोनी । या पूर्वश्लोकेंकरूनी । व्यतिरेकयोगही बोलोनी । वर्तणूक अन्वययोगें बोलिला. ॥ ७२९ ॥ तों संशय उपजला या भागीं । कीं व्यतिरेकसमाधिसंपन्न योगी । जाला तरी पाहिजे तयालागीं । अन्वययोग जीवन्मुक्तीकारणें ॥ ७३० ॥ तेव्हां अन्वययोगनिपुण । ज्यास बाणेल सर्वात्मखूण । त्यानेंही व्यतिरेकयोगप्रवीण । जालें पाहिजे. ॥ ७३१ ॥ कीं त्यास अपेक्षा याची । तेव्हां यासही अपेक्षा असेल त्याची । आणि वेदवाणी तों योगद्वयाची । प्रशंसा स्वतंत्रत्वें बोलते. ॥ ७३२ ॥ शंका ऐसी उपजली । तों वेदांची पाहतां बोली । वसिष्ठादि मुनिमतें सिद्ध जाली । मुक्ति दोहींत एका योगेंकरूनीही. ॥ ७३३ ॥ परी जीवन्मुक्तिदशा श्रुती । अन्वययोगियातेंचि बोलती । आणि पाहतां अनुभवाची ही रीती । द्वैत न दिसे अन्वययोगियातेंचि. ॥ ७३४ ॥ श्रुति युक्ति इत्यादि कोटी । श्रीकृष्ण धरूनि आपले पोटीं । या दों श्लोकीं म्हणे अगा किरीटी! । थोर अन्वययोग

दोहींत. ॥ ७३५ ॥ पोटीं ऐसा भाव । तों दों श्लोकीं देवाधिदेव । म्हणतो व्यतिरेकयोगावांचूनिही स्वयमेव । स्वतंत्र अन्वययोग जीवन्मुक्तीस. ॥ ७३६ ॥ आणि योगीं प्रवर्तला । तो कोणी नाहीं परतला । म्हणूनि बोलतो या बोला । प्रथम या श्लोकीं. ॥ ७३७ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

अगा ! मातें पाहे सर्वत्र । आणि मजमाजीं हें सर्व विचित्र । पाहे हा योगारंभमात्र । जो करी. ॥ ७३८ ॥ तो योगारूढ नसे जरी जाला । योगभ्रंश न घडे कदापि त्याला । कीं मी मग त्या योगियाला । अंतर नेदीं कदापी. ॥ ७३९ ॥ जो ऐसें पाहों लागला । मी अंतर नेदीं कदापि त्याला । आणि तो न सोडी मजला । अगा! कदापी. ॥ ७४० ॥ श्लोकार्थ इतकाचि परी । कोणी म्हणतील या उपरी । कीं आत्मा देखेल चराचरीं । तो योगारूढचि बोलावा. ॥ ७४१ ॥ तरी जेव्हां योगारूढचि जाला । अंतर न देणें काय उरलें तयाला । मग अवकाश न दिसे या बोला । कीं मी अंतर नेदीं तयातें. ॥ ७४२ ॥ कीं आत्मत्वें जगीं । जो पाहे कृष्ण जगदात्मयालागीं । तो कृष्ण जाला योगी । त्यास न सोडी हेंही अपूर्व काय? ॥ ७४३ ॥ यालागीं योगारूढ बरवा । हा योगी न वाखाणावा । कीं योगारूढ तेव्हां म्हणावा । जेव्हां अखंडता बाणे या अनुभवाची. ॥ ७४४ ॥ कीं जडत्व न दिसे कांहीं । किंबहुनां जड कांहींच नाहीं । या अखंडतेनें विदेही । देह धरूनि जो वर्ते. ॥ ७४५ ॥ आणि सर्वत्र भगवंत । त्या भगवंतीं सर्वभूतें निश्चित । भूतें भगवंत ऐसें द्वैत । देखोनि अद्वैत जो पाहे. ॥ ७४६ ॥ त्यास एथें ये रीती । त्याचा अनुभव दावूनि विश्वपती । वर्णी कीं योगारूढ स्थिती । नसे अद्यापि हा भाव. ॥ ७४७ ॥ एवं योगाचा अभ्यासक । सिद्ध नव्हे हा साधक । परी अद्वैतभजन आत्यंतिक । घडों लागलें या योगीं. ॥ ७४८ ॥ आणि हा ज्ञानी । सर्वात्मयोगीही होऊनी । अभ्यास करितां लागला भजनीं । सगुणाचिया. ॥ ७४९ ॥ कीं जे निर्गुणचि ध्याती । त्यांस व्यतिरेकयोगीच अत्यंत रती । जे ज्ञानी सगुण भजती । त्यांस आवडी अन्वययोगाचीच अत्यंत. ॥ ७५० ॥ अत एव पूर्वश्लोकें करूनी । 'सर्वभूतस्थमात्मानं' म्हणोनी । आत्मदर्शनचि बोलोनी । या श्लोकें मातें सर्वत्र जो पाहे म्हणतसे. ॥ ७५१ ॥ कीं आत्मा सर्वत्र दिसे । तोचि आत्मा सगुणपरमात्मा असे । ऐसी सर्वभूतीं समरसे । भक्ति

माझी हा भाव. ॥ ७५२ ॥ 'वासुदेवः सर्वमिति' । सप्तमाध्यायांत श्रीपती । बोलेल, आणि अष्टादशाध्यायाचे अंतीं । भक्तिरहस्य हेंचि बोलेल. ॥ ७५३ ॥ 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' या श्लोकीं । श्रीकृष्ण अष्टादशीं बोलेल कीं । ब्रह्म जालाच तरी या लोकीं । तो सम सर्वभूतीं मद्भक्ति पावतो. ॥ ७५४ ॥ 'समः सर्वेषु भूतेषु' म्हणोनी । 'मद्भक्तिं लभते परां' म्हणे यावरूनी । भक्ति थोर सर्वात्मकज्ञानीं । हा सिद्धांत गीतांतीं स्थापिला.॥७५५॥ द्वादशीं 'अनन्येनैव योगेन। मां ध्यायंत उपासते' ऐसें स्ववचन । बोलोनि 'तेषामहं समुद्धर्ता' कमलनयन । ऐसेंही बोलेल. ॥ ७५६ ॥ तो हा अन्वययोग । कीं मातें सर्वत्र पाहे आणि सर्व जग । मजमाजि पाहे भक्तियोग । सुचवी ऐसा या श्लोकीं. ॥ ७५७ ॥ पूर्वश्लोकीं आत्मा सर्वत्र । पाहे आणि आत्मयांत जग विचित्र । पाहे म्हणे कमलनेत्र । भाव दावी निर्गुणीं. ॥ ७५८ ॥ तोही अन्वययोगी । परी जो न भजे सगुणालागीं । तो व्यतिरेकनिष्ठ त्यातें जगीं । जीवन्मुक्ति अन्वययोगें वर्णिली. ॥ ७५९ ॥ तो स्वयत्नेंचि तरणार । म्हणोनि त्याचा मी उद्धरणार । त्यास मी न अंतर देणार । ऐसें न म्हणे. ॥ ७६० ॥ कीं मी कल्पवृक्षस्वभाव । सर्वसम देवाधिदेव । जो जैसा धरी भाव । फल तैसें देतसें तयासीं. ॥ ७६१ ॥ 'ये यथा मां प्रपद्यंते' म्हणोनी । हा निर्णय चतुर्थाध्यायांत करूनी । एकदां बोलिला त्यावरूनी । ज्ञानी सगुणभक्त सुचविला या श्लोकीं. ॥ ७६२ ॥ कीं 'तस्याहं न प्रणश्यामि' । म्हणजे त्यास अदृश्य न होणार मी । यावरूनी सूचवी जगत्स्वामी । कीं ज्ञानी योगी सगुणोपासक. ॥ ७६३ ॥ कीं जरी तो भजे मातें । मी अदृश्य नव्हे तयातें । हें न म्हणे निर्गुणोपासकातें । कीं दयालुत्वधर्म न असती निर्गुणत्वीं. ॥ ७६४ ॥ मीच असें निर्गुण । परी तेथें नसे दयालुत्व गुण । दयेकरितां सगुणपण । अवलंबावें लागतें. ॥ ७६५ ॥ तें सगुणपण जरी । त्या निर्गुणोपासका दावूं तरी । विषमता रोकडी मजवरी । स्थापेल. ॥ ७६६ ॥ जो भजे जैसा । मी प्रगटतों त्यास तैसा । तरीच विषमत्वाचा ठसा । मजवरी बैसेना. ॥ ७६७ ॥ एवं सगुणभक्तयोगियास । न लगती योगसिद्धीआयास । इत्यादि भावें तयास । गौरवूनि बोलतो आतां या श्लोकीं. ॥ ७६८ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ।

अगा! मी सर्वभूतीं असें । सर्व कल्पूनि सर्वांत वसें । तोचि मी आत्मा आपुला ऐसें । व्यतिरेकें कळलें जयासी. ॥ ७६९ ॥ तो सकळांहूनि प्रिय ।

आपला आत्मा हा निश्चय । कीं पुत्रकलत्र इत्यादि होय । प्रिय त्याच आत्मया-
कारणें. ॥ ७७० ॥ तो ऐसा आवडता अत्यंत । अर्जुना! तोचि मी सर्वभूतीं
भगवंत । सुखसमुद्र उरलों अनंत । चराचर तरंगा व्यापूनी. ॥ ७७१ ॥
एकत्व त्या मजसीं ऐसें । अनुष्ठूनि सर्वात्मभक्तिरसें । तो भजे योगी ओरसें ।
निवृत्तिमार्गें. ॥ ७७२ ॥ अर्जुना! तो श्रेष्ठ अत्यंत योगी । हें काय नवल
सांगों तुजलागीं । कीं सर्वसंगपरित्यागी । आणि भक्त माझा. ॥ ७७३ ॥ अगा!
तो सर्वांही प्रकारीं । नांदला जरी घरदारीं । आणि प्रवर्तला जरी
पुत्रदारीं । तरी मजमध्येंच तो योगी वर्ततो. ॥ ७७४ ॥ अगा! सर्वथा प्रपंचीं
वर्तणें । आणि मजमध्येंच असणें । त्यास आश्चर्य न वाटे या लक्षणें ।
परी आश्चर्य तुम्हां सर्वांसी. ॥ ७७५ ॥ कीं पश्चिम दिशे असे निधान ।
तदर्थ पूर्वाभिमुख करी धावन । तैसा प्रपंचीं प्रवर्तोनि साधन । करणें
मोक्षमार्गाचें. ॥ ७७६ ॥ परंतु प्याला अमृत । तो विष भक्षितांही नव्हे
मृत । तैसा सर्वात्मभक्त अत्यंत । प्रपंचीं वर्तला परी पदच्युत होईना.
॥ ७७७ ॥ कां नव्हे पदच्युत । याचा हेतुही अच्युत । सूचवी कीं तो असे
वर्तत । सहजचि मजमाजीं. ॥ ७७८ ॥ तो नव्हे पदच्युत । जो सर्वभूतीं
देखे अच्युत । जरी प्रपंचीं अत्यंत । तो वर्तला. ॥ ७७९ ॥ सर्वथा प्रपंचीं
वर्तला । तरी अर्जुना! ऐसें जाण त्याला । कीं मजमध्येंचि वर्ततो या बोला ।
बोलिला गहन भावें. ॥ ७८० ॥ कीं जरी नसे माझी आवडी । तरी मज-
माजीं चित्त न थारे घडी । एवंच मजमाजीं वर्ततो या शब्दें गोडी । अत्यंत
आपली दाखविली. ॥ ७८१ ॥ एवं सुवर्णाची प्रीति । त्यास सर्वालंकारीं
तेचि स्मृति । तैसी स्त्रीपुत्रधनवाहनादि आकृति । भगवद्रूप जो पाहे.॥७८२॥
तो सर्वथा वर्तोनिही प्रपंचीं । प्रपंचवार्ता त्यास कैंची । भगवद्वाणी स्थिति
त्याची । ऐसी सूचवी या भावें. ॥ ७८३ ॥ एवं ऐसा सर्वात्मभक्त । प्रपंचीं
वर्तला तरी विरक्त । प्रारब्ध भोगूनि अनुरक्त । भक्तिमार्गींच. ॥ ७८४ ॥ एवं
होऊनिही ज्ञानयुक्त । प्रपंचीं वर्तोनिही विरक्त । आणि सर्वात्मभावें भगवद्भक्त ।
अन्वययोगी होतसे. ॥ ७८५ ॥ एवं अन्वययोगाचें महत्त्व । नसे व्यतिरेक-
योगीं हें तत्त्व । या दों श्लोकीं श्रेष्ठत्व । अन्वययोगाचें ये रीती. ॥ ७८६ ॥
आणि विश्व भगवद्रूप निपुण । पाहे हें परम भक्तियोगाचें लक्षण । या भावें
कमलेक्षण । श्रेष्ठत्व अन्वययोगाचें बोलिला. ॥ ७८७ ॥ या योगें भगवद्भक्ति ।
म्हणूनि या गीतेंत भगवद्भक्ति । स्थळस्थळीं त्याची अभिव्यक्ति । दाखविलीच

या टीकेंत. ॥ ७८८ ॥ गीताशास्त्र सूत्रप्राय । गूढ एथें जो भगवदभिप्राय । याच्या अर्थबोधाचा उपाय । विशद श्रीमद्भागवतीं. ॥ ७८९ ॥ श्रीभागवत महापुराण । तेथें वेदव्यासरूपी नारायण । विशद गीतार्थनिरूपण । पदोपदीं करीतसे. ॥ ७९० ॥ प्रस्तुत अन्वययोगरीति । स्वभक्तियोगीं श्रीपति । योजूनि बोलिला हेचि स्थिति । विशद भागवतीं सर्वत्र. ॥ ७९१ ॥ त्यांत प्रल्हाद पुण्यश्लोक । भक्तियोगीं हा एक । बोलिला असे हा श्लोक । सप्तम स्कंधीं. ॥ ७९२ ॥

सप्तमस्कंधश्लोक—'एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः।
एकांतभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षणम् ॥'

प्रल्हाद म्हणे या श्लोकीं । स्वार्थ स्वपुरुषार्थ परम हा कीं । एकांतभक्ति उत्तमश्लोकीं । वेदवेदांतवेद्या गोविंदीं जरी घडे. ॥ ७९३ ॥ श्लोकाचे तीन चरण । एकांतभक्तिमहत्त्वनिरूपण । आतां चतुर्थचरणीं विवरण । एकांतभक्तीचें तोचि करितो. ॥ ७९४ ॥ 'यत्सर्वत्र तदीक्षणं' म्हणोनी ।' या चतुर्थचरणें करूनी । अर्थ एकांतभक्तीचा विवरूनी । बोलतसे प्रल्हाद. ॥ ७९५ ॥ कीं जें सर्वत्र तदीक्षण । म्हणजे सर्वाठायीं त्याचें निरीक्षण । हें एकांतभक्तीचें लक्षण । कीं एकामाजी अंत सर्वांचा. ॥ ७९६ ॥ सर्वांचा अंत । एका त्याच्या स्वरूपांत । त्यास म्हणावें एकांत । त्याचा अर्थ कीं सर्वत्र त्यातें पाहणें. ॥ ७९७ ॥ दृष्टांतें हा अर्थ । सिद्ध होतो ज्यांत परमार्थ । अंत समुद्रांत तों यथार्थ । सर्वां तरंगीं. ॥ ७९८ ॥ पाहतां सर्वां तरंगीं । समुद्र जळचि दिसे अंतरंगीं । चित्समुद्रीं श्रीरंगीं । हेंचि एकांतभक्ती. ॥ ७९९ ॥ कीं तरंगमात्रीं सागर । तैसा चराचरीं सर्वेश्वर । तेव्हां तरंगसागरीं तैसें चराचर । अंत पावलें एका गोविंदीं. ॥ ८०० ॥ अंत म्हणजे अभाव । कीं चराचरीं देखतां भगवद्भाव । जडत्वास न उरे ठाव । हा एकामाजि अंत सर्वांचा. ॥ ८०१ ॥ एका आत्मसुवर्णाआंत । सर्वाजडा अळंकाराचा अंत । या ज्ञानाचें नांव एकांत । भक्ति हेच भजतां सगुणत्वें. ॥ ८०२ ॥ इत्यादि दृष्टांत कोटी । प्रल्हाद आठवूनि पोटीं । अन्वययोगीं हे दाखवी गोमटी । भक्ति गोविंदाची. ॥ ८०३ ॥ हे अर्थ सूत्रप्राय । गीतेंत दाखविले अभिप्राय । कीं ब्रह्मभूत सर्वत्र सम होय । तो परम भक्ति माझी पावतो. ॥ ८०४ ॥ एवं भक्त अन्वययोगी । त्या एकांतभक्तीस उपयोगी । आणि अव्यक्तोपासकालागीं । द्वैतनाशक हाचि योग.

॥ ८०५ ॥ म्हणऊनि वारंवार । या योगाचा अत्यंत बडिवार । प्रकरण तों पाहतां प्रकार । योगाचेंचि. ॥ ८०६ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आधीं. ॥ ८०७ ॥ व्यतिरेक अन्वययोग दोन्ही । बोलोनि दोहींमधूनी । भक्तीस योग्य म्हणोनि । श्रेष्ठ अन्वययोग बोलिला. ॥ ८०८ ॥ या योगाचे अनुभवी । पावती भगवद्भक्तपदवी । सर्वात्मत्वें नित्य नवी । गोडी भक्तिरसाची जयास. ॥ ८०९ ॥ कोणी अनुभवी गाढे । त्या सुखांत जाले वेडे । ते न पाहती सुखदुःखाकडे । जनाचिया. ॥ ८१० ॥ सर्वभूतीं भगवंत । ज्यासि हेचि पाहणें अत्यंत । जीवांच्या सुखदुःखपर्यंत । दृष्टि न देती ते भक्त. ॥ ८११ ॥ सर्वांतरंगीं सागर । सर्वभूतीं तैसा ईश्वर । सागरीं तरंग तैसें चराचर । वासुदेवांत देखती. ॥ ८१२ ॥ ऐसे सर्वात्मतेचे अनुभवी । पावले भक्तीची परम पदवी । परी चराचरदेहांचा गोसांवी । ईश्वरास नाहीं तिहीं गौरविलें. ॥ ८१३ ॥ त्याच्या अंतरीं दया । असोनीही गेली वायां । आणि परम विभूतिदर्शन तया । न घडे स्वसुखसोहळे अनुभवितां. ॥ ८१४ ॥ पुढें बोलिजेतील जेथें विभूती । तेथें परम विभूती हे कीं सर्वभूतीं । मज सुख हो ऐसा आशयांत असती । जे जीव अंश ईश्वराचे. ॥ ८१५ ॥ **'अहमात्मा गुडाकेश । सर्वभूताशयस्थितः'** ऐसें हृषीकेश । म्हणेल प्रथम उपदेश । हा विभूतीविषयीं. ॥ ८१६ ॥ विभूतिरूपें कृष्णभजन । करावें या कारणें अर्जुन । प्रश्न करील त्यास जगज्जीवन । प्रथम विभूति हेचि सांगेल. ॥ ८१७ ॥ कीं सर्व भूतांचा आशय । मज सुखचि हो दुःख न हो ऐसा निश्चय । त्यांत मीं आत्मा देहाभिमानमय । अगा! ऐसें ॥ ८१८ ॥ पाहूनि भगवद्विभूती । भजन यथायोग्य सर्वांभूतीं । सर्व भूताशयामाजीं मी जगत्पती । जीवात्मा म्हणतां हें सूचवी. ॥ ८१९ ॥ 'कीं आशय असे आणखी । आशय हाचि कीं म्यां असावें सुखी । आणि कधीं नसावें दुःखी । सर्व आशयशाखा याच्याच. ॥ ८२० ॥ सुखप्राप्ति दुःखपरिहार । ज्या त्या आशयांत हाचि प्रकार । कोटिवर्षें शोधितां निर्धार । इतकाच सर्वां आशयांचा. ॥ ८२१ ॥ त्या आशयांत आत्मा । तो प्रतिबिंबांश जीवात्मा । नानाजळीं सूर्य तैसा परमात्मा । मीच असें आशयांत सर्वांच्या. ॥ ८२२ ॥ हे प्रथम विभूती । म्हणतां दया करणें सर्वभूतीं । हें अर्जुनातें जगदात्मा श्रीपती । सुचवील आशयशब्दें करूनी. ॥ ८२३ ॥ कीं मज सर्वभूतीं भाविलें । त्यास माझ्या ऐक्यें सुख फावलें । परी मज नाहीं पावलें । सुख कांहीं

भूतदयेवांचूनी. ॥ ८२४ ॥ सूर्यास उपचार दीपाचा । अमृतास नैवेद्य गुळाचा । कीं गंगेस थिल्लर जळाचा । अभिषेक. ॥ ८२५ ॥ अखंडसुखाचा अनुभव । हें जयाचें वैभव । त्या मज कोण मानव । काय सुखी करील? ॥ ८२६ ॥ प्रतिबिंबरूपें दुःख । तेथें दुःख हरूनि दे सुख । या वेगळा उपाय आणिक । नसे सुखी करावयाचा. ॥ ८२७ ॥ यालागीं सर्वभूतीं । आशयांत माझी विभूती । त्या जीवात्मयातें यथामती । सुख देतां मी सुखी होतसें. ॥ ८२८ ॥ सुख द्यावें ईश्वरातें । ऐसें वाटे जयातें । त्याणें प्रतिशरीरीं जीवात्मयातें । सुख द्यावें. ॥ ८२९ ॥ राज्यभ्रष्ट क्षितिपती । त्यास जे सुखी करिती । तो पाळितां ही सर्व जगती । स्मरे तया उपकारातें. ॥ ८३० ॥ प्रतिबिंबरूपें ईश्वर । ऐसा लक्षूनि चतुर । जे सुख करिती सादर । तिहीं बिंबरूपीं सुखी केला. ॥ ८३१ ॥ जीवास दुःख दिधलें । त्यानें ईश्वरास दुःखी केलें । हें सतराविया अध्यायांत आपलें । गुह्य सांगेल श्रीकृष्ण. ॥ ८३२ ॥ **'कर्षयंतः शरीरस्थं'** या श्लोकें करूनी । **'मां चैवांतःशरीरस्थं'** म्हणोनी । म्हणेल कीं अशास्त्र तपें देह कष्टवूनी । दुःख देती मज अंतःशरीरस्थातें. ॥ ८३३ ॥ एवं अन्वययोगी । सर्वात्मता लाधोनि ही जगीं । भूतदयेविना एका आंगीं । उणा पडला म्हणावा. ॥ ८३४ ॥ इत्यादि भाव कोटी । श्रीकृष्ण धरूनि पोटीं । सर्वांभूतीं दया करावी हे धाटी । ज्यास तो थोर म्हणतसे या श्लोकीं. ॥ ८३५ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

अगा अर्जुना! योगी। मज सर्वत्र पाहोनिही जगीं । जरी दयेकरूनी जीवालागीं । सर्वत्र पाहे. ॥ ८३६ ॥ तरी तो योगी अत्यंत । थोर आणि मज संमत । म्हणोनि या भावें भगवंत । दयालुत्व रीति त्याची वर्णितो. ॥ ८३७ ॥ कीं ब्रह्मात्मरसें मातला । सुखदुःख कांहीं नाठवे त्याला । तथापि स्वपूर्वानुभवें ज्याला । दया करणें सर्वभूतीं तो थोर. ॥ ८३८ ॥ कीं सर्वत्र भोक्ता जीवात्मा । पिपीलिका हो अथवा ब्रह्मा । एका देहीं मीं जैसा हे उपमा । सुखदुःखीं पाहे सर्वत्र. ॥ ८३९ ॥ आपणास लागे क्षुधा । तेधवां वाटे प्राणांत बाधा । जे पक्वयोगी त्याच्याही बोधा । डगमग आणी घडी एक. ॥ ८४० ॥ दुःख अत्यंत ये रीती । क्षुधा तृषादि करिती सर्वभूतीं । अन्नउदकादियोगें त्यांची शांती । होतां सुख होय अत्यंत. ॥ ८४१ ॥ एवं योगी आणि पूर्वकर्म-

बळें । पावतो धनधान्यादि फळें । त्यानें क्षुधादिनिवृत्ति मूळें । अन्नादिकें द्यावीं स्वसम पाहोनी. ॥ ८४२ ॥ अन्न द्यावें क्षुधिता । उदक द्यावें तृषिता । वस्त्र द्यावें शीतपीडिता । कन्यादिविवाहानिमित्त धन द्यावें. ॥ ८४३ ॥ ऋणी ऋणापासूनी । मुक्त करावे धन देउनी । राजदंडातें चुकवूनी । सुटत ऐसें धन द्यावें. ॥ ८४४ ॥ हरिकीर्तनादि उत्सव । करावे यथावैभव । सकळ जनकर्णद्वारा देव । त्यांच्या हृदयीं निघे ऐसें करावें. ॥ ८४५ ॥ कोणी भजनीं तत्पर । आणि कुटुंबार्थ निरंतर । श्रमती न सांपडे अवसर । भजनाकारणें. ॥८४६॥ त्याचा कुटुंबनिर्वाह । ऐसा करावा कीं इतर स्नेह । टाकूनि भजती निस्पृह । निष्काम देवाधिदेवातें. ॥ ८४७ ॥ त्यांस उपदेश परमार्थाचा । करावा दाखवावा मार्ग साचा । स्वधन आणि स्ववाचा । दोहोंकडोनि सुख द्यावें तयांस. ॥ ८४८ ॥ कीं आपणातेंही । तिसरे गोष्टींत असणें नाहीं । भजन कीं तदर्थ देहरक्षण कांहीं । अन्नउदकवस्त्रें करावें. ॥ ८४९ ॥ याच दों गोष्टींविण । दुःखी होइजे तें आपण । याच दों गोष्टींत देखे निपुण । सुख आपणातें ही. ॥ ८५० ॥ कीं जरी पक्कज्ञानी । दुःखी होतोच क्षुधादिकें करूनी । त्या प्रारब्धभोगार्थ पावोनी । जीवदशा भोगणें निःसंदेह. ॥ ८५१ ॥ येथें कोणी म्हणती । कीं ज्ञानियास क्षुधादिकेंसि नसती । आणि पुसतां तेचि बोलती । देह प्रारब्धाचा त्यांचा म्हणोनी. ॥ ८५२ ॥ प्रारब्धकर्मक्षय । भोगेंचि होय ऐसा निर्णय । भोगीं सुखदुःख हा निश्चय । सुखदुःख कीं तें स्पर्शे भोक्तयातें. ॥ ८५३ ॥ हें बोलणें वारंवार । पूर्वी जालें पुढें होणार । प्रस्तुत भूतदया प्रकार । स्वोपमेनें ऐसा योगियातें. ॥ ८५४ ॥ त्यांत ज्ञानयोगी । दों प्रकारींच जगीं । प्रारब्धें विभव ज्यालागीं । तो योगी इत्यादि रीती दयाळू. ॥ ८५५ ॥ ज्यांस नसेल विभव । तिहीं सर्वभूतीं देवाधिदेव । धन साध्यावेगळें स्वयमेव । सुख व्हावें सर्वां भूतांचें. ॥ ८५६ ॥ काया वाचा मन । हें तों आपलें निजधन । दुःखहरण सुखकरण साधन । उदंड इतुकीं. ॥ ८५७ ॥ सर्वांसि प्रिय बोलणें । चुकवूनि कृमिकीटकांतें चालणें । स्वोपमेनें सुख पाहाणें । इत्यादिस्थळीं सम सधन निर्धन योगियां. ॥८५८॥ स्वोपमेनें स्वसम । सुखदुःख पाहणें उत्तम । यास्तव बोले श्रीकृष्ण कीं स्थावरजंगम । भूतें सुखीं करावीं दुःखें हरूनी. ॥ ८५९ ॥ त्या सकळ दुःखाचें मूळ । अविद्या अनादि हृदयशूळ । तीस कांढूनि निर्मूळ । परममंगळ स्वसुखं द्यावें जीवांतें. ॥ ८६० ॥ हृदयीं

दयेचा ठसा पडे । तरीच ब्रह्मविद्यादान घडे । जे स्वलाभेंचि जाले वेडे । ते भगवत्प्रिय न होती अत्यंत. ॥ ८६१ ॥ सर्व जगन्निवास । त्यास जे देवकीच्या गर्भी वास । ते जना दिसो नेदी कंस । बंदी घालोनि बहिण आपुली. ॥ ८६२ ॥ तैसी ज्ञानियाची वाणी । जींत ब्रह्मसुखाची खाणी । तीस पाडिली घाणी । मौन धरोनी. ॥ ८६३ ॥ मुक्ति साधली आपणा । परी मनीं नसे करुणा । तैसा मोक्ष तो अवलक्षणा । कंसासही जाला. ॥ ८६४ ॥ आपण मिष्टान्न जेवी । जिवलगा उच्छिष्टही न दावी । तैसा म्हणावा तो मुक्त गोसावी। जो प्रकट न करी भजनमार्ग. ॥ ८६५ ॥ आपण जाला पृथ्वीपती । सखे सोयरे भिक्षा मागती । तैसा पावोनिही ब्रह्मस्थिती । जो अविद्या न नाशी जीवांची. ॥ ८६६ ॥ आपली जातां अविद्या । सुख पावला पावोनि विद्या । तरी इतरांसि ही सुखरूपा आद्या । दावितां ऐसें सुख तेही पावती. ॥ ८६७ ॥ ऐसें स्वोपमेकरूनी । सर्वत्र सुखदुःख देखोनी । जीव उद्धरी ज्ञान देऊनी । तो थोर अर्जुना! मज संमत. ॥ ८६८ ॥ सुखदुःख सर्वयोगीं । स्वसाम्यें पाहे जगीं । तो थोर याचि लागीं । कीं दुःखें हरूनि सुख दे तयातें. ॥ ८६९ ॥ सर्वांचें दुःख हरणें । आणि सर्वांस सुख करणें । लौकिकें परमार्थें याचि विवरणें । हीचि कीं यथाशक्ती. ॥ ८७० ॥ त्यांत मुख्य दुःख हरणें । आणि सर्वांस सुख करणें । त्याचें हेंचि विवरण । कीं अधिकार पाहोनि उपदेश. ॥ ८७१ ॥ आणि स्वशक्ती जरी नसे । ब्रह्मविद्या तों त्यापासीं वसे । एवं सुख देणें तें हेंचि दिसे । कीं अविद्यादुःख नाशावें. ॥ ८७२ ॥ आतां दोन यानंतर श्लोक । श्रोता पार्थ पुण्यश्लोक । अन्वययोग असाध्य मानूनि कितीएक । प्रश्न करितो अर्जुन. ॥ ८७३ ॥

अर्जुन उवाच—**योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।**
एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

अर्जुन म्हणे, 'जी मधुसूदना! । मधुकैटभादिअसुरमर्दना । अवतरोनि देवकीनंदना । उपदेश दीनास मज करिसी. ॥ ८७४ ॥ तुज नित्यमुक्ता सर्व सुगम । परी मज अत्यंत वाटे दुर्गम । जो हा अन्वययोग सर्वोत्तम । बोलियेला तुवां. ॥ ८७५ ॥ योग बोललासी दोनी । त्यांत हा आलीकडे साम्येंकरूनी । **'सर्वभूतस्थमात्मानं'** म्हणोनी । या श्लोकापासूनि वदलासि योग.

॥ ८७६ ॥ त्याहूनि पूर्वील योग । जेथें वृत्तीचा वियोग । चित्तचैतन्याकार संयोग । त्या आलीकडे साम्ययोग हा. ॥ ८७७ ॥ कीं आत्मा सर्वत्र सम । हा साम्येंकरूनि योग परम । जो वदलासि हा सुगम । न वाटे मजला. ॥ ८७८ ॥ या योगाची स्थिती । स्थिर राहों नेदी मनाची गती । त्याच्या चंचलत्वें मती । विषमत्व अवलंबील तत्काळ. ॥८७९ ॥ अजी कृष्णजी! हें मन । परम चंचळ आणि मथन । करूनि इंद्रियकाष्ठांचें दहन । करी विवेकाचें. ॥ ८८० ॥ हें बळवंत नावरे । धरूं जातां अधिक बावरे । मोट बांधों जातां भरे । गगनीं जैसा महावायु. ॥ ८८१ ॥ हें मन परम दुर्धर । याचा निग्रह परम दुष्कर । भावगर्भ नारायणातें नर । पुसे कीं कैंवी साधे हा योग. ॥ ८८२ ॥ प्रश्न करितां अर्जुन । अंगीकारूनि त्याचें वचन । जिंकोनियां ऐसेंही मन । योग साधावाच म्हणतसे भगवंत. ॥ ८८३ ॥

श्रीभगवानुवाच—**असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।**
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

अगा ! येविषयीं नाहीं संशय । कीं कठिण करणें मनाचा जय । हें चंचल केला न जाय । निग्रह याचा. ॥ ८८४ ॥ हें असाध्य निःसंदेह । परी याचाही करिजेतो निग्रह । कीं अजिंकही शत्रुसमूह । जिंकिले तुवां. ॥ ८८५ ॥ महाबाहो! म्हणोनी । गूढ भाव दावी या वचनीं । कीं अजिंकही या बाहूंकरूनी । जिंकिलें तुवां. ॥ ८८६ ॥ आणि तूं कौंतेय । आमची आत कुंती तिचा तनय । परम समर्थ होउनि काय । लेखा धरिसी मनाचा. ॥ ८८७ ॥ अगा! जो प्रपंचीं दक्ष । तोचि परमार्थीं साधील मोक्ष । मन जिंकवेना ऐसा हा पक्ष । तुज योग्य नव्हे हा भाव. ॥ ८८८ ॥ ज्याला असेल दक्षपण । तो जिकडे निघेल तिकडे निपुण । या प्रयत्नीं तूं आपण । प्रवर्तसी तेव्हां हेंही साधेल. ॥ ८८९ ॥ आतां दक्षही जाला । तरी साधनसंपत्ति पाहिजे त्याला । तरी मनाच्या निग्रहाचें तुजला । सांगतों वर्म. ॥ ८९० ॥ कीं मुख्य येथें अभ्यास । वैराग्यसाधन त्यास । मन जिंकणें ज्यास । हीं दोनी अगत्य त्यास असावीं. ॥ ८९१ ॥ आत्मत्व आधीं कळावें । मग मन अभ्यासीं वळावें । अभ्यासीं त्यासि कवळावें । वैराग्ययुक्त बुद्धीनें. ॥ ८९२ ॥ स्थिर कराया मना । स्थळ आत्मया विना । मायिक पदार्थीं कांहीं असेना । वावरोंच लागे अन्यत्र. ॥ ८९३ ॥ ज्यास पाहिजे सुख । तें सुख चैतन्यावांचूनि नाहीं आणिक । चित्स्वरूपीं करितां अंतर्मुख । स्थैर्य पावे. ॥ ८९४ ॥ निखळ

चैतन्य सोनें असे । अथवा चराचर अळंकाररूपें दिसे । परी सुवर्ण याचकास गवसे । सुवर्ण भलत्या प्रकारें. ॥ ८९५ ॥ तृषितास जळधारा । अथवा सां-पडोत गारा । निखळ अथवा प्रपंच सारा । चिद्रूप दिसावा मनातें. ॥ ८९६ ॥ तेथें स्थिरत्व मन पावे । परी पूर्व संस्कार त्याला आठवे । म्हणूनि विषयांकडे धांवे । विषय ते जडत्वें मानूनी. ॥ ८९७ ॥ तेव्हां पाहिजे वैराग्य । त्या वैराग्यें स्वानंद सौभाग्य । जतन होय नासे अभाग्य । विषयवासना. ॥ ८९८ ॥ चित्स्वरूपीं मन । लावितांही करी विषयचिंतन । तेथें पाहिजे वैराग्यसाधन । त्या वैराग्यसंस्कारें तें परते. ॥ ८९९ ॥ स्वरूपीं लागणें अभ्यास । तेथूनि उठतां त्यास । परतवूनि योजणें यास । वैराग्य पाहिजे. ॥ ९०० ॥ एवं वै-राग्य अभ्यास दोनी । उपाय या दोहींकरूनी । मनाचा निग्रह म्हणोनी । श्रीकृष्ण बोलिला. ॥ ९०१ ॥ उपाय नाहीं याविना । म्हणोनि या उपायें मना । न आवरी त्यास योग साधेना । म्हणोनि म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ९०२ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

अगा! मनास चैतन्याचा योग । तेधवां सिद्ध होतो योग । त्यास आवडती जड विषयभोग । योग तेथें मग कैंचा? ॥ ९०३ ॥ म्हणोनि जें मन नव्हे संयत । जें नसेल आवरिलें अत्यंत । त्या मनें करूनि निश्चित । अघटित सिद्धि योगाची. ॥ ९०४ ॥ हे अर्जुना! माझी मती । जें बोलिलों तुजप्रती । कोणी उपायांतर जाणती । तरी जाणोत. ॥ ९०५ ॥ एवं उपाय अत्यंत । तो हाचि निश्चित । आणि जें मन असंयत । त्या मनें योग साधेना. ॥९०६॥ दळिल्या कांडिल्या कुटिल्या विना । नुसत्या गोधूमाचे पदार्थ नाना । कोणी सुगरणी ऐसी दिसेना । कीं शेवया मालत्या सिद्ध करी ॥ ९०७ ॥ एवं मन वश आधीं करावें । या मनातें अभ्यासीं भरावें । तेव्हां यत्न करणारिया पुरुषें पावावें । योगातें उपायें करूनी. ॥ ९०८ ॥ आतां या नंतर श्लोक । त्यांत पार्थ पुण्यश्लोक । प्रश्न करील सुज्ञ लोक । निमित्त त्याचें परिसोत. ॥ ९०९ ॥ कीं योगाचीं साधनें । ऐकिलीं अर्जुनें । तीं अत्यंत कठिणें । वाटलीं तया. ॥ ९१० ॥ परी ऐकोनि योगफळा । घोटूं लागला लाळा । जरी अनावर चाळा । या मनाचा. ॥ ९११ ॥ तथापि क-रावा उपाय । हा उपजला निश्चय । परी म्हणे जरी योगसिद्धि होय । तरी बरेंचि अत्यंत. ॥ ९१२ ॥ तो यत्न नव्हे थोडा । कीं योग साधे रोकडा ।

जरी मध्येंचि मोडे गाडा । परम पद पावणें मग कैचें? ॥ ९१३ ॥ तरी त्यास कोण गती । हें पुसों म्हणे महामती । म्हणोनि संतांच्या स्वामीप्रती । प्रश्न करितो अर्जुन. ॥ ९१४ ॥

अर्जुन उवाच—**अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।**
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

अर्जुन म्हणे, 'कोणी अयती । म्हणजे यत्न योगसिद्धीप्रती । न करी आणि ज्याची मती । युक्त श्रद्धेंकरूनि पाहतां. ॥ ९१५ ॥ कीं आत्मा कळों आला । परी योग सिद्ध पाहिजे जाला । म्हणोनि श्रद्धा ज्याला । आस्तिक्य-बुद्धि ऐसी अत्यंत. ॥ ९१६ ॥ योगें निःसंदेह मोक्ष । ऐसी श्रद्धा परि नव्हे दक्ष । तोडावया संसारवृक्ष । असंगशस्त्र जों नेघे. ॥ ९१७ ॥ आणि योगही आरंभिला । परि योगापासूनि चळला । पुन्हा योगीं न लागेसाच जाला । मनोभाव ज्याचा. ॥ ९१८ ॥ योगाची सिद्धि बरवी । ते न पावला मुक्ति-पदवी । कृष्णजी! त्याची गति मजला सांगावी । कीं कोण्या गतीप्रति तो जातो. ॥ ९१९ ॥ कृष्णजी! म्हणसील मातें । कीं कां हा संदेह जाला तूतें । तरी या गोष्टीनें संदेहचित्तें । मानिला म्हणोनि म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ९२० ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

अजी! ऐसें वाटतें मला । कीं उभयभ्रष्टता असेल त्याला । कीं प्रतिष्ठा नाहीं पावला । ब्रह्ममार्गीं. ॥ ९२१ ॥ प्रतिष्ठा म्हणजे अत्यंत स्थिति । ते ब्रह्ममार्गीं त्याची मति । जरी निश्चयेंशीं पावती । तरी पावतांच मोक्ष. ॥ ९२२ ॥ तरी अयति यत्न न करी म्हणोनी । चळला योगापासूनी । यालागीं मोक्षातें न पावोनी । विमूढ होऊनि राहिला. ॥ ९२३ ॥ आतां स्वर्गास जावें । तरी यागादि न करी काम्यभावें । कीं ब्रह्ममार्गीं यालागीं स्वभावें । निष्काम तो. ॥ ९२४ ॥ उभयभ्रष्ट यालागीं । मज वाटतो तो योगी । अभ्राचें थिगळ आकाशमार्गीं । उभयभ्रष्ट जे रीती. ॥ ९२५ ॥ कीं वायूचें होतां बळ । तुटे अभ्राचें एक थिगळ । तें वितळोनि नासे निष्फळ । मधीं-च्यामधीं. ॥ ९२६ ॥ ज्या मेघापासूनि चळे । त्या मेघांत न मिळे । अथवा मेघांतरांतही न मिसळे । व्यर्थ जाय वितळोनी. ॥ ९२७ ॥ ऐसें मज वाटलें । म्हणूनि पोटीं होतें तें निवेदिलें । परी तुज असे सर्व कळलें । ऐसेंचि होय कीं नव्हे तें सांग. ॥ ९२८ ॥ हें मज पुसणें अगत्य । आणि सांग-